

Вуліца Ціхая шэсць

Раман

Моніка Марон

з нямецкай мовы пераклаў

Васіль Сёмуха

Ёнасу

Берэнбаўма хавалі на Панкаўскіх могільках, на той дзялянцы, якую назвалі Гаем гонару і ў зямлі якога быць упакоеным праху такіх знакамітых асоб як Берэнбаўм проста наканавана. Я рашыла нягледзячы на холад не ехаць аўтобусам, а тыя два, сама большае тры кіламетры ад маёй кватэры да будучай магільы Берэнбаўма прайсціся пеша. Я дастала з вады купленыя кветкі — кволенькі букецік фрэзій, іншых я проста не гадала, — абсушыла сцеблюкі і, каб не памерзлі, загарнула ў некалькі столак газеты. Я любіла фрэзіі, ці любіў іх Берэнбаўм, не ведаю. Я рашыла крыху збочыць і пайсці вуліцай, якая была метраў за дваццаць ад Берэнбаўмавага дома, гэта была тая мая дарога, якую апошнія паўгода я хадзіла па два разы на тыдзень.

Дом, у якім жыў Берэнбаўм, стаяў у Панкаўскім квартале вілаў, званым у народзе „гарадок”, што гучала неяк мілей, чым было напраўду. У Рондалі, з якога жылкаваліся невялікія вулкі і дарогі, да канца пяцідзiesiąтых гадоў за платамі і бар’ерамі, пад аховаю арміі і паліцыі, жылі ўрадоўцы, пакуль яны з прычын, пра якія шмат чаго шапталася і балбаталася, не перабраліся за гарадскую граніцу Берліна. Толькі лічаныя ўдовы былых членаў ураду ды некаторыя былыя ўплывоўцы, як Берэнбаўм, заставаліся тут, жылі амаль каля самага Нідэршонгаўзенскага замка. На некаторых дамах шыльдачкі ўказвалі на ранейшых, тым часам ужо-такі ранейшых жыхароў: першы прэзідэнт дзяржавы, першы прэм’ер-міністр, першы міністр культуры. Дом Першага генеральнага сакратара пасля ягонай смерці, хоць і быў яшчэ ў добрым стане, знеслі па самы падмурак і на ягоным месцы збудаваў новы, ані ў якім жа разе не прыгажэйшы, што таксама дало зачэпку чуткам і пярэшаптам. Павядалася між іншым, што ў муры тэа было панатыцкана столькі рознага прыладдзя для падслухоўвання, што ніхто з добрай пэўнасцю не мог яго адтуль павыкалупаць і таму дом любому новаму жыхару прыдаўся б не дужа каб. Большасць вялікіх дамоў у „гарадку” абсталявалі пад гасцей урада, малыя дамы былі заселены гаспадарамі, якія маглі ўтрымліваць вялікія.

У некаторыя дні, калі „гарадок” быў даступны грамадскасці, я хадзіла туды на шпацыр. Нейкая тагасветная цішыня панавала сярод вілаў, пастаянным альбо часовым жыхарам якіх службовая рэгуліроўка давала неаб’якую палётку ад

гарадскога траспарту. Але толькі цішыня, толькі яна вабіла мяне туды. Нейкай дражлівай нерэальнасцю несла ад старых і новых дамоў, ад стэрыльных, усюды аднолькавых рабатак з кветкамі у гародчыках, ад голых мачтаў пад сцягі каля ганкаў. А нямногія прахожыя гаварылі неяк прышаптам. Жыхароў не відаць, толькі сюд-туд зрэздзь часу стрэнеш каторага, і тое калі выязджае на машыне з гаража альбо наадварот — калі заязджае; і ніколі — каб дзіця якое бавілася ў садку. Кожны, хто тут жыве, заставаўся безымянны старонняму воку; і толькі імёны на бронзавых плітах былі тымі імёнамі, якія раней след было шукаць на дамах. Адно некалькі ўкормленых, даверлівых катой сям-там шукалі знаёмства з чужымі людзьмі, якія тут тусаваліся. Сядзіць сабе на якім каменным выступе ці на плоце і ляніва, нудотліва чакае, даецца паглядзіць, а то нават ідзе за чалавекам колькі там метраў ягонай дарогі. Месца, здзічэла-пустое, як горад залатых магільніц. Толькі бразнуць сядытады ветрам якая фортка ці дзверы. Парадак трымаўся як бы рукою духа, быццам тыя, каго тут ужо не было, быццам яны ўсё-такі былі.

* * *

Пераходзячы вуліцу Ціхую, я заўважыла каля Берэнбаўмавага дома дзве машыны: вялікую, чорную, каля якое стаяў шафёр і курывы цыгарэты, і кармазынава-чырвоную, сына Берэнбаўма. Міхаэль Берэнбаўм з бледным аскетичным тварам, на якім мяне заўсёды ўражвалі шэрыя вочы, якімі ён заўсёды глядзеў проста на субяседніка і ніколі не наўскаса, не адводзіў, і якія кожны раз, калі ён акідаў мяне нерухомым, застылым позіткам, змушалі мяне думаць пра невідучыя альбо ўстаўленыя вочы. Я сустракала яго каля Берэнбаўмавага дома чатыры - пяць разоў, не больш, не больш і ведала, а толькі таго і ведала, што ён быў армейскі афіцэр, што бацька зваў яго Мішам і што ў яго самога быў вельмі падобны на яго маўклівы сын, якога звалі Штэфан. Міхаэля Берэнбаўма я ніколі не бачыла ў форме і, сустрэнь ён мяне на вуліцы, хутчэй прыняла б яго за паталага ці святара, чым за вайскоўца.

Я павольна пайшла далей, павярнуўшы галаву направа, дзе стаяў дом Берэнбаўма, які цяпер ужо не быў ягоны дом, вуліца Ціхая нумар шэсць. Я нічога не адчувала. Я магла думаць, што смерць Берэнбаўма дасць мне палёжку; што нейкая простая жывая справядлівасць была ў ягонай смерці і ў тым, што выжыла я, — я магла думаць пра гэта, нічога не адчуваючы. У мяне замерзлі рукі, бо я забылася дома пальчаткі і таму што сцябліны фрэзій былі ўсё яшчэ мокрыя. Можна, ён зусім і не любіў фрэзій. У яго раслі ружы. Усе старыя людзі гадуюць ружы, калі толькі маюць які гародчык. Чаму, думала я, чаму гадуюць і чаму канечне ім ружы.

З аматарам ружаў Берэнбаўмам я пазнаёмілася ў кавярні, дзе гарачымі днямі часта сядзела на тэрасе, лепей за ўсё калі познім папалуднем, гэта ўжо калі аўтобусы і трамваі звозілі людзей з кантораў і фабрык. Кавярня была паблізу адразу некалькіх прыпынкаў, і дарогі многіх пасажыраў вялі якраз цераз палосы на бруку перад тэрасай. Многіх за шмат гадоў я так добра ўведала, што пазнавала здалёк па паходцы, па вопратцы. Кожнае вясны я з цікаўнасцю шукала перамены, якую можна было б адкрыць у маіх тайных знаёмых: жанчыны цяжаралі, тая-іншая вось ужо вядзецца пад ручку другім мужчынам; сем'і за зіму завяліся сабачкамі. Некаторых я ўжо больш і не бачыла — альбо папераязджалі, альбо ж і паўміралі, а можа, каторы ў турме.

Берэнбаўма я ўжо некалькі разоў бачыла, не ведаючы, хто ён. Ён глянуўся мне сваёй хадзою — такі кароткі крок, як бы выкінуты толькі з калена і на ўвесь ступак, так ходзяць, як я часта зазначала, старыя мужчыны, пра якіх думала, што яны так прызвычаліся хадзіць з маладых гадоў, упэўнена і, як казалі мая мама, хадзіць васпанам; мужчыны — начальнікамі над іншымі людзьмі, начальнікамі-ўрачы, альбо шэф-касёры, альбо шэф-інжэнеры, увогуле начальнікі, шэфы, якіх так называюць падначаленыя ці ў сям'і. Мужчынам, якія ў веку, калі хадзьба ім даецца цяжка, не дужа хочацца шаркаць нагамі па бруку, яны з апошніх сіл сваіх спруцяных касцей

гнуць калені, каб падняць нагу і паставіць яе на зямлю на некалькі сантыметраў далей.

Гэтакім вось крокам, які наводзіў на падазрэнні пра яго мінулае, Берэнбаўм павольна наблізіўся, з газетай падпахай, да кавярні, калі я летась познім летам сядзела там, піла чай з лімонам, робячы выгляд, што чытаю кнігу. Ён спыніўся ў дзвярах, агледзеўся і падышоў да мяне, хоць у правым кутку быў вольны столік, і папрасіўся падсесці. Яшчэ да таго я некалькі разоў змеціла, як ён шукаў зачэпкі пагаварыць з незнаёмымі людзьмі. Мабыць, таму толькі ён і зайшоў у кавярню, каб пагутарыць з кім-небудзь, прычым я адзначыла, што часцей за ўсё сваіх юных субсяседнікаў ён за некалькі хвілін рабіў слухачамі і тыя з бездапаможнай усмешкай абшалопаных дурняў аддаваліся нястрымнай плыні яго настойлівых, энергічных жэстаў і слоў.

Мне было цікава, якім жа пад'ездам ён паспрабуе завесці гутарку са мною, і рашыла, як змагу, ускладніць яму задачу, дэманстратыўна водзячы вачыма па радках кнігі, якую я нібыта чытала, гартала старонкі, не ўспрымаючы нічога, апрача мільгатання літар. Усю сваю ўвагу, апрача вачэй, я скіравала на мужчыну за столікам, які хватка трымаў мяне ў полі зроку, каб, як толькі я адвяду вочы, тут жа і застукаць мяне.

Ён заказаў у кельнера порцыю яблычнага тарту з узбітай смятанкай, ягоная газета ляжала на сталі нечапана. Чым даўжэй трывала паміж намі маўчанне, тым настойлівей чулася мне ягонае пытанне, — чаму я ўхіляюся гаварыць з ім, аж пакуль нарэшце я і сама перастала разумець, чаго я так зацялася перад старым чалавекам, калі мяне і самую разбірала цікаўнасць. Мне ён здаўся несімпатычным з яго рэзкімі, як бы загнутымі куточкамі вуснаў, ад чаго губы здаваліся заключанымі ў коскі, з кусцістымі брывамі над вачыма, выраз якіх мне здаўся непранікальным і няздольным на здзіўленне, адразу, як толькі я ўбачыла гэтага чалавека.

Таму, што чалавек мне не спадабаўся, я не надала вялікага значэння — ат! Усе стырыя былі мне амаль заўсёды несімпатычныя, і з тых нямногіх ласкаўцаў, якіх я сустракала ў сваім жыцці, я ўспамінала толькі асобных. Мая антыпатыя падагравалася пэўнымі аптычнымі і акустычнымі сігналамі, да якіх адносілася і гэтая тупаткая паходка, якая ўскосна ўказвала на колішнюю значнасць гэтага чалавека, шумная жыццярэчаснасць у абыходзе з абслужнымі групамі прафесій, такімі як прадаўшчыцы, кельнеры, якім, як дварнякам костка, падкідаецца фальшывым голасам востранькі жарцік, пра ягоную жонку і пра многа грошай, якіх яна са сваёй транжырскай пахапнасцю яму, хто так дабрадушліва і ахвотна плаціць, цэлае жыццё каштавала; нядбалая даверлівасць, да якой сцішаўся голас, калі я жанчына казалі „ну добра-такі”, а ён, той даверлівец, адвёўшы ўбок вочы, клаў на край стала вялікую банкноту. Мая агіда да такіх і падобных сімптомаў мужчынскай старэчасці перарастала ў варожасць, калі вуха чула скрыпучы, бурклівы тон, у якім мяшаліся дзіцячая разнюненасць з „законным” правам на раздражненне. Гэтакі тон мог выклікаць у мяне пачуццё неакізальнай нянавісці. Нават калі яго прычыннік быў мне варожы і тон ягоны не пасаваў мне, я павінна была стрымлівацца, каб падзіцячы не перадражніваць яго. І ўсё-такі адзін раз такое здарылася. У нейкім трамваі адзін стары чалавек пагаўкаўся са сваёю старою жонкаю, якую ён вінаваціў за дарожныя мардаванні. І ўсё ныву і ныву і ўсё нечагась бурчаў і сьлініў скрыпучым пераціснутым голасам як бы сам сабе пад нос, тым часам як жонка тупа стаяла каля яго, таропка зіркаючы з-пад паўапушчаных павек па баках — ці чуюць пасажыры ягоныя варызгі. А мужчына ўсё нудзіў і нудзіў сваё, пакідаючы паміж сказамі столькі месца і часу жонцы ўтачыцца са сваімі ўпoperкамі, калі б яны былі дома на кухні і калі б пікантнасць сітуацыі не замкнула старой жанчыне рот. Але мужчына, здавалася, ведаў, чым жонка магла б яму падшпіліць у іншых умовах, і таму прымаў замоўчаныя агрызанні як прамоўленыя, што яшчэ больш падбухторвала ягоны запал і гнеў.

Я стаяла за ім і ясна адчувала, як яго набрынялае шалам цела скаланала паветра

паміж намі, і хвалі яго спачатку краналі маю скуру, пасля пранікалі ў плоць, даставаліся аж да сэрца, якое ад раптоўнага абурэння падвоіла свае штуршкі, расшуміла кроў і пагнала яе па жылах, аж я магла пачуць, як яна забрадзіла, заброіла за барабаннымі перапонкамі. І як толькі чужая злосць прасачылася ў мяне, яна ж і памкнулася з мяне вонкі скрыпучым звяглівым голасам мужчыны. Каб жа ж я ведала, каб жа ж я ведала, як папугай, паўтарала я апошні ягоны сказ, спалохалася свайго чужога голасу і схавала, як толькі мужчына і жанчына недаўмёна азірнуліся на мяне, толькі што сказаныя словы за натужаны кашаль.

Кельнер прынёс яблычнага тарту і каву. Я закурыла цыгарэту, на хвіліну нейкую як бы выпадкова і вымушана вызваліўшы свае вочы ўчэпліваму старому. Як я і чакала, гэтага беглага позірку яму хапіла, каб адарваць мяне ад далейшага чытання.

Ён адразу спытаўся, ці цікавая кніга, якую я чытала, і калі я адказала адмоўна, яму закарцела дапытання, чаго ж я так уелася ў яе. Я адказала, што не люблю гэтага аўтара, і тым самым як бы ўхіляюся ад канстатацыі, што чалавеку зноў такі трохкі не патрафіла, — не люблю за недастатковую эстэтычную асалоду ад чытання.

Не паспела я па ягоным твары пазнаць, ці падзяляе ён маю ацэнку аўтара, як ён пачаў са смакам спажываць свой торт, прычым мне кінулася ў вочы, што карыстаўся ён толькі левай рукой, тым часам як правую звесіў, так што рука была схавана ад мяне за абрусам.

Ці не займаюся я літаратурай прафесійна, спытаўся.

Не, адказала я.

Ці не мог бы ён пытыцца, чым жа я займаюся прафесійна.

Папытання можаце, сказала я, і нават намерылася сказаць яму праўду, толькі наўрад ці дагадзіла б яго цікаўнасці. У гэтым сэнсе я цяпер без прафесіі, а жыла з друкавання і іншых службовых умельстваў, якія не патрабавалі ад маёй галавы спецыяльнай разумовай працы. Гэта, здаецца, зацікавіла яго. Альбо разварушыла ягоны недавер. Ён глытаў свой яблычны торт і пры гэтым сачыў за мною. Я чакала, што ён зноў задасць пытанне, а як што ён усё ж маўчаў, пачала я сама, нават таго не жадаючы, тлумачыць, што было закладзена ў маіх словах. Пэўныя падзеі ў маім жэыцці, сказала я, пераканалі мяне, што гэта ганьба, мысліць за грошы, а ў больш высокім сэнсе гэта нават забаронена.

* * *

Недзе з паўгода таму назад ува мне сапраўды ўзышло з начы маё веданне і стала раніцай неаглядна, як сонца на небе майго банальнага існавання, і я пыталася самая ў сябе, дзе яно было раней, дзе магло хавацца; усведамленне, бачанне таго, што я кажнюткі божа дзень насіла маё адзінае жыццё ў Барабасаву даследчую кантору, як кухонныя адкіды ў бачок са смеццем. Увечары я сустрэла адаго з тых катой, якія жывуць у садовым квартале нашых блочных дамоў, іх там шэсць — сем, чорна-белых плямаватых катой, чыя недагледжаная здзічэласць абвастралася ў той меры, у якой чорныя плямы на іх мордах асацыяраваліся з маскай злосці. У аднаго была пляма над вокам, і кот быў падобны на вулічнага панажоўшчыка. Кот быў худзюшчы і палахліва-насярожаны, поўсць запылена жоўтым попелам з бачкоў, дзе ён шукаў сабе пракорму; у другога плямы над абодвума вачамі, і кот нагадваў мядзведзя панду. Гэты быў любімец вуліцы і больш вылежваўся пад адчыненым акном кухні ў піўнушцы-кнайпе на рагу вуліцы, адкуль кухар час-парою выкідаў кавалак мяса ці рыбы. Ката, падобнага на мядзведзя панду, я сустрэла, калі вярталася дахаты з Барабасавай даследні. У кнайпе быў выхадны, і кот, яўна галодны, ішоў за мною аж да самай кватэры. Я дробна нарэзала некалькі сасісак, наліла ў місачку малака і ўсё гэта выставіла яму на кухні. Ён спакойна з'еў, выхляптаў малако, некалькі разоў удзячна пацёрся аб мае ногі і потым сеў перад дзвярмамі і не зводзіў вачэй з клямкі, пакуль я не адчыніла.

Сасіскі былі мне на вячэру. У халадзільніку ляжалі яшчэ толькі два лімоны і

завязь лівернай каўбасы. Хлеб зацвіў, а крамы ўжо пазачыняныя. Я знайшла кубік бульёну і макароны, з чаго і згатавала сабе суп. Хутчэй з легкадумнай прывычкі чым сур'ёзна я падумала, што лепш бы я была кошка. Так думала-мроіла, гатуючы суп: лепш бы я была сапраўдная кошка, чым жыла гэтым занудным сабачым жыццём, прамышляла б сабе ежу, ветліва дзякавала б, а тады ішла б да сваіх і рабіла б, што набяжыць пад ахвотку. Я выглянула ў кухоннае акно. Шэсць чорна-белых катоў сядзелі кружком на газоне і глядзелі адзін на аднаго. Мабыць, у гэтым быў нейкі іхні сэнс.

Яны сядзелі там дзеля нічога. Калі я сядзела ў сваім васьміметровым пакойчыку ў Барабасавай канторы і пераконвала сябе, што цікаўлюся другой партыйнай канферэнцыяй саксонскіх камуністаў у 1919 годзе, дык жа я сядзела там за грошы. За грошы партыйная канферэнцыя мусіла мяне цікавіць, а як жа; грашмі ж я плаціла за сасіскі, якія скарміла кату, каб ён мог пасля пасядзець увечары на газоне дзеля нічога, толькі за само гэта сядзенне, тым часам як я сядзела за кухонным акном адна, хлябтала перасолены суп, а заўтра раніцай, роўна пяць хвілін на восьмую, зноў выйду з гэтага дома, каб ад без чвэрці восем да семнаццаці ў Барабасавай канторы пад наглядом самога Барабаса і ягоных кнэхтаў мысліць за грошы. Усё тое, што я напачатку думала сама сабе неўсваяломлена, неахвотна і безуважна — трэбы быць кошкай, — аказалася, як толькі я аддалася поцягу гэтага ўяўлення, шчырай праўдай абуральнай абсурднасці. Кожны дзень я замыкала сябе дабравольна ў памяшканні, якое сваімі памерамі больш нагадвала турэмную камеру, якую мне выдзелілі гэтак сама, як і сферу, якой я павінна была прысвячаць восем гадзін маёй мазгавой дзейнасці штодня. Яны, калега Палькоўскі, адведзены вам на асэнсаванне развіцця пралетарскага руху ў Саксоніі і Цюрынгіі, сказаў Барабас, калі я пятнаццаць гадоў таму назад упершыню ссядзела перад ім за ягоным пісьмовым сталом. Так яно было: не мне была выдзелена сфера дзейнасці, а я ёй і памяшканню. Калі б я памерла, дык і тая сфера і пакой засталіся б, як яны былі і да мяне; ім быў бы адведзены нехта іншы, які, як і я, меў бы адну толькі здольнасць, якая адрознівала б яго ад ката, здольнасць да абстрактнага мыслення ў абмежаванай сферы, каб за грошы, якія яму за гэта плаціцьмуць, забяспечыць сваё крэатурнае, толькі вельмі малачым адметнае ад кацінага жыццё.

Калі б я магла не належаць да тых, каму гэта наканавана ў сне воляй Божай, я б хацела, каб пры мне захавалася хоць бы тое, што мяне адрознівала. Як я дайшла, свабодна народжаны чалавек, да таго, каб падпарадкаваць сябе на ўсё жыццё менавіта нейкаму Барабасу, звычайнаму, шэрага памолу бацьку сямейства, паклікаць якога на функцыянаванне мог толькі яго недаразвіты дух супярэчлівасці, звязаны з дэспатычнай педантнасцю. Я нібыта адначасова глядзела два фільмы па тэлебачанні: вестэрн і крымінальную серыю, папераменна, зноў і зноў; калі па экране прабягаў звер, я думала пра ката і пра тое, якія перавагі і выгоды давала яму ягонае кашэчае жыццё ў параўнанні з маім. Усё гаварыла за ката, на яго карысць. Ноч абняла мяне як гуканепранікальны бункер. Ніхто не хацеў загаварыць са мною да раніцы, і ніхто не хацеў каб я загаварыла з ім. Мяне чакалі мой пакой і мая сфера ў мораку Барабасавай даследчай канторы. Анішто ў маім жыцці не здавалася мне разумным.

Раніцай я не ўстала. Засталася ляжаць, глядзела, як сонца падымалася над нашай вуліцай і прадзіралася праз густое лістоўе дрэў за акном, аж да маёй падушкі. Я пасунулася галавою на сонечную пляму і заплюшчыла вочы. Я бачыла сваю кроў у павеках, такую чырвоную, як кроў каціную. Павольна, як бы знехаця, ў маёй галаве сфармулявалася рашэнне: я больш не буду мысліць за грошы. Рэшту дня я правяла ў ложку.

* * *

Стары чалавек заблакіраваў сабе рот кавалкам яблычнага тарту, што мяне дужа

здзівіла, бо ж я пакуль што ўспрымала яго толькі як гаваруна, а не як слухача. Я зазлавалася, так хутка страціўшы перавагі сваёй пазіцыі, хоць і ведала небяспеку, якая ідзе ад такіх старых катой, як гэты. Я заўсёды рэзка адсякала ўсё тое, чаго яны ад мяне спадзяваліся, раней чым яны знаходзілі нагоду і зачэпку падступіцца з прапановамі. Гэта была адна з прычын, відаць, самая важная, чаму яны мяне пураліся. А гэты адкінуўся назад, прыплюшчыў павекі, нібы хацеў пагрэцца. Гэта была поза, у якой ён разважаў, гэта я зразумела пазней. Я ўзялася за кнігу.

Пачакайце, сказаў ён і зноў павярнуўся да мяне, я ўжо гаварыў з многімі маладымі людзьмі, але такой нязвыкліны мне яшчэ не казалі.

Я не маладая, сказала я.

Можа яно і так, сказаў ён, але ў параўнанні са мною Вы маладая.

Усё праўда, і ў ягоным узросце, лічыла я, ён смела мог бы не зважаць на мае несамалюбныя самаацэнкі.

Вы, значыцца, мысліце не за грошы, але ж Вы мысліце. А да таго Вы зараблялі свае грошы мысленнем, спытаў ён і, хоць пастараўся надаць свайму голасу абьяквасці, не здолеў прыхаваць, што ўсё-такі раптам пацэліў.

Я кіўнула, і, перш чым ён паспеў запырачыць, спыталася ў яго, чым жа ён сам зарабляў свае грошы. Альбо, можа, усё яшчэ зарабляе, дадала я з ветлівасці.

Ужо сорак гадоў, як толькі працай, сказаў ён, і пры апошніх словах некалькі разоў моцна пастукаў костачкамі пальцаў сабе па лобе.

Я давярала сваёй здольнасці чытаць па рысах твару і жэстах людзей. Што да гэтага чалавека, у мяне даўно ўжо выспела падазрэнне, яшчэ раней падагрэтае ягонай адмысловай паходкай і нейкай неспатольнай прагай загаворваць з маладымі людзьмі. Яго рукі — я ўжо зазначыла, што правая была не падобная на левую, якая ляжала на сталі, — умацавалі мяне ў маім падазрэнні: вялікія рукі давалі магчымасць дапусціць, што яшчэ ў фазе росту яны каменне варочалі і сякерай працавалі, але ім ужо даўным даўно не даручалі ніякіх грубых функцый, так што іх сілавая, мышачная анатомія стварала для мяне прыкметны, правакацыйны для фантазіі кантраст з далікатнай, хай сабе і прывялай скурай. Найперш мяне інспіраваў яго твар, а на ім даверлівы і гэтакі ж падазроны выраз, які, калі пагадзіцца з думкай, што носьбіт гэтага твару чалавек добры, горды, самаўпэўнены і валявы, — з другога боку сведчыў за чалавека грунтоўнага і абмежаванага. Да таго ж стомленасць паміж вачыма і падбародкам, якая, здавалася, была памечана не так старасцю, як агідай і ўпарцістай зацягасцю.

Людзей з такім тварам я сустракала на кожнай фазе свайго жыцця. Такі самы твар быў і ў майго бацькі. Я была амаль пэўная за сябе і сваю праўду. Гэта падбадзёрвала мяне, скарыстаўшыся маімі падыспаднымі ведамі пра старога, зняпэўніць яго і такім чынам без барацьбы прымусіць здаць свае перавагі ў нашай гаворцы, якія дала яму мая заўсёдная няёмкасць у паводзінах і гутарках са старымі людзьмі, і ўжо на такіх роўных умовах няхай будзе зноў ваяўнічы. Можна, я адгадаю вашу біяграфію, спыталася я. Ён здзівіўся. Але ж, калі ласка, калі Вам даспадобы дазволіць сабе гэта.

Калі збольшага, сказала я, магчыма, дзіця рабочага, маці — хатняя гаспадыня. Народная школа. Набытая прафесія токара альбо муляра, магчыма, нават цесляра. У васемнаццаць альбо дзевятнаццаць гадоў уступілі ў камуністычную партыю. Пасля 33-га — эміграцыя альбо канцлагер. Не, канцлагер не, падумала я, у ягоным твары няма канчатковай ірытацыі, якую я заўважала ў тварах іншых, што выжылі. Магчыма эміграцыя, сказала я. Ён не здаваўся мне падобным на тых, якія ператрывалі ўсё ў Францыі ці Амерыцы, тыя глядзяцца інакш. Альбо яны яшчэ раней выглядалі інакш, альбо гэта ў іх праз іхняе ўнутранае трыванне. Чалавека з-за майго століка я сяліла ў Маскве, магчыма, нават у слынным гатэлі Люкс, які стаўся сімвалам маскоўскай гасціннасці камуністам з усяго свету, а многім з іх і смяротнай пасткай. Эміграцыя ў Савецкі Саюз, сказала я, часовае размяшчэнне ў гатэлі Люкс. 1945 год — вяртанне. Пасля гэтага важныя функцыі, дзеля якіх Вы былі патрэбны

партыі.

Калі я згадала пра гатэль Люкс, ён усміхнуўся, нібыта заспеў мяне на махлярстве. Вы ведаеце, хто я такі, сказаў ён ганарліва альбо расчаравана.

Я пабажылася, што не ведала і не ведаю пра яго нічога, апрача таго, што ён паведаміў мне сам сваім з'яўленнем, але, як што ён не мог даць веры аж такой маёй празорлівасці, не здолела прытушыць ягонага сумнення. Зрэшты, я памылілася ў адным пункце, сказаў ён, не ў васемнаццаць альбо дзевятнаццаць гадоў стаў камуністам, а ў семнаццаць.

Неяк зласнавата ён узяўся за відэлец, каб прыбраць з талеркі апошнія кавалачкі яблычнага тарту. Альбо ён думаў, што я прымала яго за дурня, альбо пачуўся несамавіта з таго, што не мог растлумачыць сабе майго сціплага ведання ягонай біяграфіі. Але хоць я цяпер мела над ім неаспрэчную перавагау, мне не ўдалося, вызначыць правілы гульні. Яму было прыкра, і я мусіла зрабіць нейкі крок да прымірэння, калі толькі хацела даведацца, чаму гэты чалавек загадзя дапускаў магчымасць сваёй вядомасці. Я адважылася на адкрытае пытанне, заклікаўшы сабе ў падтрымку шчырую ўсмешку і шчыры настрой. А ці не мог бы ён, будучы яўна асобай шырокавядомай, зрабіць ласку і раскрыць сваю ідэнтычнасць, спыталася я, як што ў магіі я тупая дылетантка, якой сапраўдныя таямніцы недаступныя.

Ён адклаў відэлец, адкінуўся і сказаў, не без пераможнага бляску ў вачах: мяне завуць Берэнбаўм, Герберт Берэнбаўм.

Прафесар Герберт Берэнбаўм, перапытала я.

Замест адказу, ён працягнуў мне візітоўку. Ён шукае на два дні штотыднёва пішучую рабочую сілу, гарантуе поўную адсутнасць працы мазгавой, плаціць можа пяцьсот марак у месяц. Ён быў бы рады, калі б я згадзілася. Ён мае заданне напісаць мемуары, і я сама ўбачыла б... Ён дастаў сваю правую руку са схову, яна бязвольна дрыжала ў суглобах. Пасля адлічыў на стол грошы за яблычны торт, смятану і каву і выйшаў. Што яго штурхнула зрабіць мне такую прапанову, можа, мая заява, што я не хачу больш мысліць за грошы, альбо, можа, маё загадкавае веданне пэўных акалічнасцяў ягонага жыцця, гэтага я і пазней не магла нічым патлумачыць.

Адных толькі грашовых цяжкасцяў было недастаткова, каб здаць сябе пад юрысдыкцыю Берэнбаўму ў якасці замены яго дрыгатлівай правай рукі і служыць яму, гэтаму прафесару Берэнбаўму, які яшчэ тры гады таму назад быў магутным чалавекам у лагеры іншых магутаў, пра якога пошাপтам казалі, быццам ён сваім часам — і то быў сапраўды ягоны час — вызначыўся як бліскучы рыторык і непахісны сталініст. Хоць я і дапускала, што ўзрост і бег часу злагодзілі ягоныя погляды, што як рыторыка, так і слізистая ягонага горла тым часам добра падсохлі, а непахіснасць разам з прасалелым хрыбетнікам стала крохкая і паддатная, так і вялікая ўлада па меры вымірання яго непахіснага пакалення паступова адыходзіла ў нябыт. Але тым не меней ён заставаўся Берэнбаўмам, і я пыталася ў сябе, што ж такі рухала ім, калі ён наважыўся даверыць такую адказную працу менавіта мне. Ясна ж, ніякіх праблем з пісальнай рабочай сілай у яго не было, ён мог узяць сабе з любога інстытута каго хацеў, нават аплачваць мог не сам. Чаму ж акурат я, якая канчаткова адышла ад свету карыснасці і мэтазгоднасці, чаму я павінна сваёй рукою запісваць ягоныя ўспаміны.

Магчыма, гэта была натура палемічная, чалавек, думкі якога артыкулявалі не па яго волі, а толькі ў сутыкненні з думкамі іншых людзей і ён спадзяваўся, што я паслужуся яму люстрам ў яго фехтавальнай зале, такім, ведаеце, тарэра, які, памахваючы чырвонай мантыльяй, будзе выбрыкваць, вытанцоўвацца перад ім і развярэдзваць у ім бычыную ятру; і ён, калі заўважыў, што я не мерылася ні люстраваць яго, ні выдыгацца перад ім, мог бы з большай карысцю прыстроіць свае пяцьсот марак і абысціся фінансаванай за дзяржаўны кошт сакратаркай. Альбо ж на чалавека нашло, і ён хацеў быць добрым. Але нават не прававерны хрысціянін, які спадзяецца на збавенне праз добрыя чыны, а тым больш не такі атэіст, як Берэнбаўм, мог дапусціць, што гэта будзе добры чын, калі ён за пяцьсот марак у

месяц зафрахтуе мяне, якая ў ягоных вачах была ніхто і нішто аніякае.

* * *

Пахаванне Берэнбаўма было назначана на дзве гадзіны дня. Было холадна і я пайшла падбегам і ўжо за чвэрць гадзіны да часу стаяла каля брамы могільніка. Групкі старых людзей з вянкамі са штучных кветак ці букецікамі ў руках, сцякаліся па алеі да капліцы. Стомленае, старанемачнае шэсце ў гонар Берэнбаўма. Я была б рада правесці рэшту часу за могількамі, каб уберагчыся ад датклівага прыгнечання, якое сыходзіць ад людзей, што чакаюць жалобы. Дарога жальбы ў нівеч, на якой не ўгледзіш нічога апрача доўгага мура, які канчаўся толькі там, дзе сама дарога правільным вуглом паварочвала ў Шэнгольц і дзе кавалак другога, адзінага, сапраўднага мура рэзка падымаўся абапал і праз некалькі сотняў метраў губляўся за фасадамі дамоў. Я доўга думала, ці ісці мне на пахаванне, ці не можа быць успрынята мая прысутнасць там як недарэчнасць альбо нават як правакацыя, і якія ёсць на тое падставы, каб мець да мяне такія падазрэнні.

Яшчэ год таму назад я не ведала гэтага чалавека, толькі яго імя, як і іншыя імёны, якія часта мільгалі ў газетах. А потым ён уварваўся ў маё жыццё, як пошасць якая. Трэба было развітацца. Я нават у бальніцы наведала яго, бо спадзявалася, што хоць у апошнюю хвіліну ўдасца згладзіць паміж ім і мною жахлівае, патушыць як непаразуменне. Берэнбаўм жыў у спецквартале, яго і пахавалі на спецдзялянцы могілька, і ўжо ж натуральна ляжаў ён у адмысловай, зачыненай для звычайных людзей спецбальніцы, у якой нават не смярдзела бальніцай. Вакол яго ложка паставілі на паўроста рашотку. За ёю, як у дзіцячым манежыку, ляжаў высахлы, скамячаны Берэнбаўм; ужо і не так чалавек, як яго зношаны матэрыял: жэлепадобная субстанцыя запалых вачэй, пергаментная скура, ужо адсталая ад плоці, сінія жылы на празрыстых скронях, косці чэрапа, якія выпіралі пад завялай скурай і ўжо больш удавалі твар самой смерці, чым той, што належаў Берэнбаўму пры жыцці. У яго дасталі штучную сквіцу, магчыма, каб ён у выпадку магчымай страты прытомнасці не ўдавіўся ёю. Ён спрабаваў усміхнуцца сваімі запалымі ў рот губамі, калі я паклала кветкі на начны столік. Ён ледзьве ўжо жыў, і было немагчыма ненавідзець яго.

Я хацела прысесці на крэсла каля яго ложка, але ён паляпаў далоняй па краі ложка і прабулькатаў горлам фразу, якая магла азначаць толькі адно: падыдзі сюды. Я падумала, што і ён хацеў развітацца ў замір'і, і адчула палёжку. Баючыся спрычыніць боль гэтаму хвораму целу хай самай нязначнай неасцярожнасцю, я падсела на краёк ложка. Мне вельмі шкада, сказала я, што я так моцна дачынілася да клопатаў ягонага жыцця за тры месяцы, калі мы былі знаёмыя. Колькі начаў не спала, перажываючы, што і я нечым вінаватая ў ягоным інфаркце. Але тут я схлусіла. Бо ані хвіліны не няспала праз яго. У гэты момант мне было сорамна за гэта. У гэтую хвіліну я забрала назад усё, што з садысцкай асалодай і зацягасцю закідала яму раней — разню ў гатэлі Люкс, ачмурэнне ўладаю высока ўзнесеных пралетарскіх чадаў, іх страх перад усім, чаго яны не маглі зразумець і таму забаранялі. Кожны дакор, кожны закід цяпер, калі ён паміраў, я забрала б назад дзеля прымірэнчага развітання. Калі б раптам не Берэнбаўмава рука, якая пацягнулася да мяне, як прагны беласкуры звер.

З акна ахоўнай вежы, што ўзвышалася за мурам, салдат глядзеў у бінокль у мой бок. Я адчула, што за мною назіраюць, і двярнула. А перад могількамі тым часам прыпаркавалася нешта з дваццаць-трыццаць машын, сярод іх некалькі чорных лімузінаў і камазынава-чырвонае аўто Міхаэля Берэнбаўма. Я забараніла сабе думаць пра Берэнбаўмаву руку. Я была тут, бо мне трэба было развітацца, бо я хацела ведаць, што ён сапраўды пахаваны і дэмаграфізаваўся з гэтага свету. Я павінна была ведаць, ці паплача хто па ім, і хто б гэта быў, хто па ім паплача.

На лета я сабе шмат чаго запланавала, але ні ў чым не паспела. Піяніна стаяла ў куце, грацыёзна і без толку. А кожны ж дзень я садзілася за яго, падымала века, іграла „сабачы” вальс, у дзве рукі, але толькі першую траціну, і зноў зачыняла века. Гэта было піяніна, якое Граф у думках сваіх падараваў сваёй нявесце Цугіко і якое вось ужо пяць гадоў, захутанае ў простыні, аддадзенае ўладзе тэмпературных і вільготнасных перападаў вугальнага склепа, пакуль Граф, два гады без вестак з Кіота, а таму і без усякай надзеі на прыезд Цугіко і на свой шлюб з ёю, не рашыўся перадаць інструмент мне ў карыстанне. Толькі на той выпадак, калі Цугіко з добрага дзіва ўсё-такі азавецца, — пры гэтай думцы Графу перахапіла голас, — цяпер, я б ужо ведала, толькі ў гэтым выпадку ён мусіў бы папрасіць мяне, аддаць яму піяніна назад.

Да вялікіх няспраўджаных хаценьняў майго дзяцінства належала піяніна, але, праўда, не так само, як найперш здольнасць іграць на ім. Паколькі я, з таго часу як назаўсёды пакінула інстытут Барабаса, ужо мела поўную волю над часам майго жыцця, дык паставіла сабе за мэту навучыцца на піяніна, наколькі мне мой узрост і мой, як я апасалася, мізэрны талент дазваляць гэта. За два паверхі над мною жыла Тэкля Фляйшэр, дзяржаўна праэкзаманаваная настаўніца-піяністка, жанчына няпэўнага ўзросту і гэтакі найняўнай, бо ўвесь час задрапіраванай шырокімі палотнамі, гістарычнай элегантнасці і карпуленцыі. За дзесяць гадоў, якія я ведала яе, Тэклін твар не панёс ніякіх страт, не прывяла яе манаская маладосць, толькі шкельцы акулераў на вечна вільготных вачах з гадамі патаўшчэлі. Але гэтым летам Тэкля Фляйшэр дзівосным чынам змянілася. Калі я сустрэла яе ў прысадах каля нашага дома, яна пад праліўным дажджом крыкнула мне: які сёння цудоўны дзень — і кароткім подбегам, як здавалася, у такт нейкай ранішняй песеньцы праскакала міма мяне. Тэкля Фляйшэр раптам пачала насіць вузкія спадніцы і нават джынсы, нібыта ёй нехта сказаў, што самае прыгожае ў ёй — шырокая тазабедранасць. Неўзабаве пасля гэтага яна зафундавала хімічную андуляцыю сваім гладкім валасам, якія яна, колькі я ведала яе, заўсёды насіла безгустоўнай куклай, а цяпер вось русыя валасы ўздыбіліся вакол галавы, як распушаны дзьмухавец. Тэкля Фляйшэр рабіла ўсё самае бязглуздае, што робяць людзі ў закаханасці. Хоць я і не магла сабе ўявіць, які такі кавалер мог бы спакусіцца панаднасьцімаі позняй дзявоцкасці Тэклі Фляйшэр, усё ж яе пацешная, але і кранальная перамена магла быць растлумачана не чым іншым, як толькі тым, што нейкі рызыконт устрэміўся ў яе жыццё, і я лічыла нетактоўным засціць яе шчасцю, калі адважуся папрасіць у яе навучыць мяне пачаткам ігры на фартэпіяна. Калі б я хацела толькі ўдасканаліцца і калі б магла сваёй інтэрпрэтацыяй Бэтховенскай „Элізы” альбо Ліставай „Крозы каханья” умацаваць яе ў светлых пачуццях, дык такая просьба магла б здацца мне нялішняй. Але „Крошка Гансік” альбо „Ліска, ты украла гуску” для каханья Тэклі Фляйшэр, якое, відаць, ёй першы раз перапала ў жыцці, былі б сапраўднай пыткай.

Акрамя таго гэтым летам я хацела заняцца рэчытатывамі з „Дона Джывані”. Па радыё я чула, што „Дон Джывані” даецца на спеы толькі па-італьянску, бо не было на той час добрага нямецкага перакладу, а рэчытатывы якраз і былі найбольшай праблемай, лічыліся абсалютна неперакладнымі ў зададзеным музычным рытме. Гэта навяло мяне на ідэю самой звярнуцца да праблемы. Я не ведала італьянскай мовы, не пераварвала опер, а пра рэчытатывы ведала толькі тое, якія часткі оперы так называліся. Дапусціўшы, што ўсе людзі, якія марна высільваліся ў перакладах рэчытатываў з „Дона Джывані”, па-італьянску ўсё-такі нешта ўмелі, былі экспертамі па операх Моцарта і ведалі ўсё чыста, што да рэчытатываў і іх неперакладальнасці, мая непрадузятасць здалася мне шчаслівай перадумовай да таго, каб, ідучы нязведаным шляхам, дамагчыся немагчымага. Пры гэтым я разлічвала на свой талент дакладна улоўліваць мелодыю мовы іншых людзей і вельмі пазнавальна пераймаць іх. Калі мне ўдасца зразумець італьянскія

рэчытатывы у іх моўнай і музычнай увязцы як гукавае адзінства, дык я, нягледзячы на ўсе правілы і ўзоры, здолею знайсці нямецкую адпаведнасць. Ну, а калі, як і мае папярэднікі, пацярплю няўдачу, дык тады, прынамсі, буду прысвечана ў толькі нямногім знаўцам даступную таямніцу неперакладальнасці рэчытатываў з „Дона Джывавані”. Як поспех так і няўдача здаваліся мне аднолькава вабнымі, тым болей што мая цікавасць была выключна ігравой прыроды, несапсаваная прафесійным славалюбствам альбо прымусам.

Яшчэ з ранняй вясны я пачала збіраць матэрыялы да працы, куды ўваходзіла гукавая пласцінка ўсёй оперы, двухмоўнае лібрэта, партытура і італьянскі слоўнік. Пад канец лета мне бракавала толькі партытуры, слоўніка, італьянскай рэдакцыі лібрэта, нямецкае выданне я набыла ў букініста. Я магла б спытацца ў Бруна, ён ўсё ведаў пра Моцарта, ён мог нават амаль забытыя кампазіцыі, калі чуў іх па радыё, ідэнтыфікаваць па некалькіх тактах, уключаючы рэгістрацыю ў індэксе Кёхэля. А як што Бруна трываць не мог „Дона Джывавані” ў нямецкім перакладзе, дык ён адразу ж, каб не параўноўваць тэксты, Фэльзэнштайн жа некалькі гадоў таму назад паставіў „Дона Джывавані” на нямецкай мове і Бруна некалькі разоў пабываў на прадстаўленні, з вялікай верагоднасцю дапусціў, што ў яго ёсць усё, што да гэтага твора, патрэбнае мне.

Але я не спыталася ў Бруна. Я не хацела псаваць сабе прыемнасць, а Бруна яе сапсаваў, гэта я ведала дакладна. Хоць ён і разумее па-італьянску, „Дона Джывавані” ведаў напаміць, умеў чытаць партытуры і змалку граў на фартэпіяна, сам ён ніколі не адважваўся замахвацца на рэчытатывы з „Дона Джывавані”. Ён не толькі пагарджаў дылетантамі, ён лічыў іх небяспечнымі. Баючыся зрабіцца дылетантам, Бруна абмежаваўся ў сваіх асалодах толькі ўспрыняццем і разуменнем. Ён пазбягаў нават пісаць пісьмы, бо кожнае напісанае слова, як толькі і паколькі яно пераступае мяжу, устаноўленую для тэлеграм і анкетных графаў, патрабавала ў разуменні Бруна літаральнага іх ужывання, гэта было патрабаванне, пакланяцца якому ён саромеўся, чым сам сябе і асудзіў на пісальную паўстрымлівасць. Акурат гэтак сама Бруна і не спяваў, ніколі не скакаў, і на ягоных нататных цэтліках я ніколі не знаходзіла ніякіх пазнакаў, як гэта звычайна машынальна, пры поўнай адсутнасці любых думак крэмае большасць людзей падчас нудных паседжанняў альбо тэлефонных перамоваў.

Як толькі я ўдасведчыла Бруна ў свой план навучыцца іграць на фартэпіяна, ён схіліў галаву на правы плячук і доўга глядзеў на мяне, нібыта хацеў лепш спазнаць мяне сваімі цяпер ужо вертыкальна пастаўленымі адно супроць другога вачыма. Тады зноў падняў галаву і ўздыхнуў: ах, Роза, шкада, што і ты такі чалавек, які не разумее таго, чаго не спазнаў на сваёй скуры. Чаму ты проста не слухаеш фартэпіянныя канцэрты з Рубінштэйнам ці Гленам Голдам, дык не ж, табе мусова самой ва ўсім трэба пакалупацца. Табой завалодала чыстае жаданне ўласніка. Чалавеку належыць толькі тое, што ў ягоных руках. Мей, замест разумей. Шкада, Роза.

Я магла сабе ўявіць, як Бруна пракаментуе мой наскок на рэчытатывы з „Дона Джывавані”, і рашыла лепей пачакаць спрыяльнага моманту, які якраз патрэбен, каб пачаць маю працу.

Як што з фартэпіяннасці і з рэчытатывамі з „Дона Джывавані” ў мяне нічога не скляпалася, я магла сканцэнтравана на сваім трэцім праекце. На кніжнай паліцы агнём гарэў чырвоны томік твораў Эрнста Толера. Але не было таго дня, каб я адчула сябе дастаткова моцнай паставіць сабе нарэшце пытанне, якое я шмат гадоў таму назад вычытала ў Толера і якое тады, непрыкметна, як кухонны прусак, праціснулася ў звільны маіх мазгоў, дзе яно з таго часу, устойліва супроць усіх спробаў затруціць яго, ўвесь час размнажалася.

Ці можа дзейная асоба стаць вінаватай, заўсёды і ўсюды? Альбо, калі яна не хоча зрабіцца вінаватай, — памерці?

Я напаролася на Эрнста Толера, калі ў Барабасавай даследчай інстытуцыі мелася

пісаць працу пра Баварскую савецкую рэспубліку. Менш за ўсё ягоная паэзія была тым самым, што асляпіла і зачаравала мяне, а хутчэй за ўсё ягоны лёс, які, здавалася, быў у яго ад роду і ад прыроды, і якому ён быў аддадзены, без магчымасці вылізнуца, да самай смерці ў гатэлі „Mayflower” у Нью Ёрку, дзе Толер павесіўся на паяску ад свайго ваннага халата. Я не ведала, чаму менавіта гэтай жыццёвай гісторыі я аддала перавагу перад маёй уласнай, але было яно так. Бруна лічыў, што маё ўпадабанне да Толера — праява маёй асабістай прагі да дзейнасці..

Гэтак сама я магла б зацікавіцца Робін Гудам, адказала я.

Ён бы цябе не сцешыў, сказаў Бруна. А вось Толер — сцешнік, бо ён няўдачнік.

З таго часу, як я канчаткова пакінула Барабасаву ўстанову, усё ўва мне перавярнулася. Я адчувала сябе адначасова вылучанай і хворай, як чалавек, якому выразалі з мазгоў распоўзлую пухліну і які цяпер пакутуе ад паўсталай пустаты ў сваёй галаве. Без аперацыі ён памёр бы напэўна, але ўсе сімптомы хваробы, якія ён адчуў пасля аперацыі, — галавакружэнне, цяжкасці з каардынацыяй руху, парушэнне арыентацыі, — усё гэта развярэдзіла менавіта аперацыя, і ў чалавека, калі яго добра-такі прыціскала, паўставалі сумненні — а ці сапраўды патрэбен быў той скальпель, калі да яго ён пачуваўся куды лепей.

Я дапускала, што Бруна меў рацыю са сваім падазрэннем, я шукала ў жыцці Толера толькі сцехі супроць бяздзейня, на якое я сама сябе выракла, але мяне раздражняў абачлівы тон, у якім ён гаварыў мне пра маю прагу да дзеяння, нібыта гаворка ішла ўсяго толькі пра нейкае трэцяе вока альбо скалечаную нагу, у кожным разе пра прыродную ненармальнасць.

Збор твораў Эрнста Толера застаўся нечاپаны на кніжнай паліцы. Амаль цэлае лета я правяла ў вёсцы. Дамок у ці не вымерлай вёсцы паблізу польскай граніцы Бруна і я купілі шэсць гадоў таму назад і пакінулі яго сабе нават пасля разводу.

* * *

Калі я сустрэла Берэнбаўма ў кавярні, было гэта якраз праз некалькі дзён пасля, як вярнулася ў горад. І каля дома я адразу спаткала Тэклю Фляйшэр, з дурнаватай усмешкай на вуснах, калі яна садзілася ў таксі, шафёр якога, нібыта ведаючы, што гэта ён заслужыўся ў Тэкля-Фляейшэрынай душэўнай злагадзе, з вісклівым скомытам стартаваў і стрэліў з вузенькай вулкі. Я ўявіла сабе, як Тэкля Фляйшэр з разгрукатаным сэрцам і ўсімі астатнімі атрыбутамі узбуджанага чакання сядзела ў таксі і з хуткасцю ў шэсць- семдзсят кіламетраў у гадзіну набліжалася да аб'екта свайго кахання. Як яна асцярожна зняла з носа запацелья ад нерваў і хвалявання (хоць хваляванне — гэта таксама нервы) акулеры і працерла іх ліловай абшытай каруначкай хустачкай. Пры гэтым яна ўсміхалася, і па ёй відаць было, якой сілавой намогі ёй каштавала змоўчаць таксісту пра сваё шчасце. Пасля яна пакапалася ў сумачцы, знайшла там маленькі флакончык, яшчэ раз памачыла пахучай вадкасцю за вушамі, мабыць, ужо трэці ці чацвёрты раз, флакончык быў паўпусты. Дрыготкімі пальцамі зноў завінціла і тады ўжо нядбала ўкінула яго назад у сумачку.

Я шчыра зычыла Тэклі Фляйшэр шчасця, дзеля якога яна так бяздумна аддалася смяхоццю, хоць гэта і заступала дарогу майму жаданню навучыцца іграць на фартэпіяна.

* * *

Жанчына ў блузоне з ліпава-зялёнымі рукавамі-крыльцамі, якая адчыніла мне дзверы, і з голасам, падобным на шкрабтанне па бляшаным вядры, гукнула гера прафесара, наліла Берэнбаўму кавы, памяшала ў ёй два кавалачкі цукру і паклала кавалак яблычнага тарту на талерку. І моўчкі выйшла з пакоя.

Частуйцеся, сказаў Берэнбаўм.

Пакой Берэнбаўмаў быў падобны на такі самы ў маіх бацькоў. Цёмна

фурніраванья сценкі шафы з люстранымі дзверцамі, за якімі пабліскаваў посуд, абцягнены сінтэтычным аксамітам мяккі гарнітур, грубятканая ваўняная накідка на прамакутным сталі, вытрыманы ў цёмначырвоных тонах персідскі дыван, чорныя парт'еры са стылізаванымі кветкамі, усё мне было знаёмае, свойскае. Балгарскі кілім быў такога ж самага ўзору як і ў маіх бацькоў, але большы. Хіба што да стракатай лакіраванай рускай драўлянай лялькі, у тоўстым жываце ў якой гадавалія меншыя, а ў тых яшчэ меншыя лялькі, тут было яшчэ дзевяць іншых, якія шнурам стаялі на паліцы шафы-сценкі. У ляльку, якую падарылі майму бацьку, калі ён незадоўга да смерці ездзіў у Ленінград, ўлазіла толькі чатыры.

І яшчэ над канапай не віселі, як дваццаць гадоў таму назад у маіх бацькоў, сланечнікі ван Гога, а нейкі постімпрэсіяністычны пейзаж, на якім можна было разгледзець восеньскі, як бы заржавелы бярэзнік пад бясхмарным блакітным небам. З дня смерці жонкі я тут нічога не мяняў, сказаў Берэнбаўм.

Я спыталася, думаючы, што абавязана з далікатнасці спытацца, калі памерла ягоная жонка.

Тры гады таму назад, сказаў ён; сам якраз ляжаў з сардэчным прыступам і нават не змог пахаваць яе, пасля пяцідзесяці гадоў, калі яны належалі адно аднаму.

Ён так і сказаў: належалі адно аднаму, і я падумала была, што яго жонка, мусіць, ужывала менавіта гэтыя словы. Ён насіў вінна-чырвоную вязаную кофту, пад якой добра выдзяляліся яго крывая спіна і абвіслыя плечы, як косці пад скурай старой жывёліны, і я ўпершыню ўбачыла, які ж ён злядашчаны ў гэтым свеце. Мне адразу падумалася, што і мой жа бацька насіў такую самую кофту і падобныя пантофлі, бардовыя скураныя пантофлі, і яшчэ падумала, што такую самую хвіліну я ўжо перажывала, так вось сядзела і што я павінна ведаць, як павядзецца гаворка далей, бо была ўжо такая гаворка аднаго разу, але я сядзела і не ведала, я ўвогуле не ведала, што мне сказаць.

Яго правая дрыготкая рука пакоілася на сцягне так сказаць, прысутнічала, як трэцяя асоба. Я паспрабавала не зважаць на светлы, як бы трэсены ў працяглай агідзе кавалак мяса, доўга размешвала малако ў каве і чакала, рашуча, каб не гаварыць ні пра што, пра што буду спытаная. Ён сказаў звычайнае: ён упэўнены, што мы спрацуем, абыдземся адно адным, што патрэбен толькі спрыт маіх пальцаў. Але, само сабой зразумела, калі я заўважу нешта сумніўнае, вартае крытыкі, дык калі ласка, можна гаварыць, ён будзе толькі ўдзячны за кожную падказку, зрэшты бо ён жа ніякі не пісьменнік, і толькі абавязак пакінуць будучым пакаленням сведчанне змушае яго ўзяцца за пяро, ха-ха, сімвалічна, вядома, я ж сам разумею.

Ага, значыцца яму ўсё-такі патрэбна была і мая галава. Мая думка яму менш крывава, чым фраза, у якую ён слізгануў. Усё адно ён прагне маёй галавы, хай так хай гэтак, дзе трушком дзе падбегам верне да свайго, — і я зрабіла выгляд, што не заўважыла нічога.

Пасля кавы мы пайшлі ў кабінет, квадратнае памяшканне, асуджанае на вечны змрок магутным букам па той бок акна. Ён сеў за пісьмовы стол каля акна. Вельмі цьмянае святло і ранні прысмерак надвечэр'я рэдукавалі Берэнбаўма ў цёмны контур, падобны на кардонную мішэнь на стрэльбішчы. Мне ён паказаў месца за невялікім круглым столікам, на якім стаяла машынка, пачварына, ад якое струменілася сівая гісторыя, маркі „Rheinmetall”.

Ён пачаў, як я і чакала. Берэнбаўм быў з Рура, бацька гарняк, дзед гарняк, маці прававерная каталічка, бабка прававерная каталічка. Берэнбаўм нарадзіўся ў 1907 годзе, у беднай сям'і. Усе пралетарскія сем'і былі тады бедныя, мая таксама. Мяне не дужа цікавіла, што там дыктаваў Берэнбаўм і што я ўрэшце мусіла занатоўваць рукою, каб прачытаць пасля яму дзеля паправак. Хоць я і не магла бачыць ягонага твару, але была ўпэўненая, што Берэнбаўм назірае за мной. Я спрабавала прыхаваць сваю нецікавасць, не прыкідваючыся зацікаўленай.

Пайшло так, што Берэнбаўм пачаў распытвацца, якому, гэтаму ці гэтаму слову

аддаць перавагу, на што я адказвала заўсёды нерашуча. Што, ведаецца, сама не ведаю, альбо што, думаю, можна і так і так. Ён усё прымаў.

З таго часу два разы на тыдзень папалудні, у аўторак і ў пятніцу, я працавала ў Берэнбаўма. Роўна ў тры гадзіны я званіла ў дзверы, якія кожны аўторак адчыняла ахмістрыня, а кожнае пятніцы сам Берэнбаўм, бо ахмістрыня па пятніцах сыходзіла дамоў ужо а першай гадзіне.

Наша супрацоўніцтва, калі так можна назваць маю з ім працу, фармавалася амаль гарманічна. Калі не зважаць на тое, што Берэнбаўм увесь час назіраў за мною, дык у астатнім ён карэктна трымаўся нашай дамоўленасці. Я павіна была пісаць, і больш нічога. Аднаго разу ён прадыктаваў мне пяць старонак, з чаго я зрабіла выснову, што ўсе астатнія дні тыдня з дысцыплінай мужчыны, які прывык лічыць сваю працу важнай, ён рыхтаваўся да нашых пасядзелак. Зрэшты я была рада, што прыняла прапанову Берэнбаўма.

Хоць нікому пра гэта і не гаварыла, але прывыкала я да жыцця па той бок прыдатнасці і абавязку даволі цяжка. Я ўсё яшчэ прачыналася кожнае раніцы апалове сёмай, а калі ўвечары заседжвалася позна, дык мне вельмі рэдка ўдавалася, заснуць адразу. Усё ў маім жыцці пачыналася а восьмай раніцы: дзіцячы садок, школа, нават універсітэт, праца ў інстытуцыі Барабаса. Нягледзячы на гэта гадоў дзесяць-пятнаццаць да таго у адпачынку альбо ў канцы тыдня да абеда я магла паспаць. Потым гэтая прывычка ўзвяслася ў закон, які, калі парушаўся, нязменна цягнуў за сабою пакаранне ў выглядзе кашмарных сноў. Адрозна пад самай паверхняй сну прабівалася я праз свае альпійскія мроі, як тапелец праз ваду. І ледзь толькі мой балючы мозг вымыкаўся з блытаніны падзейнасці ў ратавальнае пазнанне таго, што няма чаго па-сапраўднаму баяцца толькі што саснёнай небяспекі, як ужо наплывала новая хваля сну, які адразу замыкаў мне рот і нос і не даваў дыхаць. Я гэтаму не супраціўлялася (хай будзе што будзе), пакуль праз пэўны час, працягласць якога не я сама вызначала, разамлелая і вычарпаная да дна не вынырвала ў дзень.

Цяжар сноў навальваўся на мяне тым цяжэй, чым менш я іх запамінала. Нават калі ўдавалася, прачнуўшыся, неяк уратаваць у памяці самы апошні, ад папярэдніх заставалася нейкае дыфузнае прыгнечанне, якое часта не адставала ад мяне цэлы дзень як цень, я нават больш хацела ўставаць а палове сёмай ці самае позняе ў сем і пераносіць увесь дзень ва ўсёй яго працягласці. Часам я сядзела да палудня за сталом і са сняданкам і разважала, што б такое з сэнсам зрабіць. Што я павінна вывучаць мовы і чытаць сусветную літаратуру, гэта разумелася само сабой. Але найперш мяне цягнула да дзейнасці, я толькі не ведала, да якое. Прага да дзейнасці існавала ўва мне супроць маёй волі і не сціхала. Я лічыла яе смеху вартай, а часам прыпісвала ёй сакральную значнасць, быццам аднаразовае дзеянне магло надаць цэльнасці ў галаве таму, што раней бясформна адклалася з безлічы выпадкаў і цяпер лажала ўва мне вялікаю часткай біяграфіі. Мая першая думка пра дзейнасць была заўсёды звязана з вобразам уздыбленага белага каня, падшпоранага верхайцом на скачок цераз прорву, якое ён баяўся. Карціна была з маёй кнігі казак, якую мне нехта, я думаю, што гэта была мая цётка Іда, падарыў для разглядвання.

Два разы на тыдзень папалудні я была занятая, не маючы патрэбы думаць пра тое, чым жа мне заняцца. Думка пра раўнамерны, хоць і сціплы прыбытак, таксама супакойвала.

* * *

У цішыні могілак гулка гучалі мае тупаткія крокі па цвёрдай пясчанай дарожцы. Людзі каля капліцы былі ў руху. Малыя групкі, у якіх яны дагэтуль былі размеркаваны на плошчы ў дваццаць-трыццаць метраў і, агляданыя здалёк, здаваліся амаль нерухомымі, разбегліся і цяпер, павольна сфармаваныя ў вялікую чорную грамаду, з якое яны ператварыліся ў шматзвенны ланцуг і паводле рангу і

ступені іх адносін да нябожчыка, зноў выплылі, каб, нібы пацягнуць нябачнай рукою, пазвенна знікнуць у адчыненым партале капліцы. Я пайшла шпарчэй, ідучы разгарнула фрэзіі з газеты, бездапаможная, не ведаючы, што мне рабіць з паперай. Я скам'ячыла яе, наколькі добра гэта можна было зрабіць адной рукою, і сунула ў кішэню паліто. Чалавек, які меў зачыняць дзверы капліцы, з настойлівым позіркам прытрымаў іх рукою напалавіну адчыненымі, што змусіла мяне да не адпаведнаму гэтаму месцу спеху. Усе крэслы былі занятыя. Я мусіла стаяць. Акрамя мяне стаяў толькі брамнік, але ён, мабыць, пры любых умовах не меў права сесці, так што не хапала толькі аднаго крэсла, крэсла пад мяне, і я падумала, што гэта, відаць была мая памылка прыйсці сюды, што я, чья смерць мне была больш жаданай, чым каб я аддавалася жалбе, не належала да тых, якія мелі права на развітанне з Берэнбаўмам.

Капліца абагравалася. У куце справа ад уваходу стаяла невялікая жалезная печ, распаленая да чырвонага труба з якое на сярэдзіне сцяны свідравалася праз муроўку вонкі, на двор. Паблізу печы уладзіліся музыкі, квартэт смычковых і арганіст. На ўсіх пяцёх былі зацухмоленай свежасці смокінгі, тута нап'ятыя на жыватах. З усёй сур'ёзнасцю, з адной якой відаць было, што за яе заплачана, яны ўзіраліся ў свае ноты, на брамніка і на мяне. Мне падалося, што ў іх вачах можна-такі знайсці згоду са мною, бо яны ведалі, што я была хутчэй іхняй кампаніі шарлатанка і экспанентка, чым засмучаная журботніца. На сцяне насупраць дзвярэй вісеў партрэт Берэнбаўма, усмешлівы Берэнбаўм у галубіна-блакітным гарнітуры. Яго белыя валасы фатограф ператварыў у срабрыстыя. Нешта светлае струменілася ад партрэта, нейкая міраносная светласць, якая яшчэ больш памацнялася жалобным крэпам, наўскасяк у куце. Пад партрэтам, на памосце, аздобленая чырвонымі гваздзікамі і белымі каламі, раскашавала труна. Але ўсё выглядала банальна зацяганым і замшэлым, нават аздоба труны з яе безфантазійнай сімволікай смерці і класавай барацьбы, хоць кветкі і былі самыя сапраўдныя, жывыя. Я ўявіла сабе, як Берэнбаўм ляжыць у гэтай дамавіне пад векам сярод шаўковых падушак. Я не ведала, ці мёртвых усё яшчэ апранаюць у новае, нябожчыцкае, ці Берэнбаўма апранулі ў адзін з яго гарнітураў, можа, якраз у той галубіна-блакітны, з партрэта. Берэнбаўм у галубіна-блакітным гарнітуры сярод шаўковых падушак у зачыненай труне ўжо больш не быў Берэнбаўм. Так, як Іда на маіх вачах перастала быць Ідай. Яе рука ў маёй руцэ заставалася тою самаю рукою і аднак жа, з хвіліны на хвіліну, ужо не рукою Іды. Яна пакінула Іду, знікла, без следу, без вобраза, і пакінула ад Іды толькі шчэнты. Я павінна была шчэнты Іды ператварыць у попел, бо яна так таго пажадала. Целаспаленне гэта прагрэсіўна, сказала яна. Я заўсёды падазравала, што вырашала не вера Іды ў прагрэс, а яе страх перад чарвякамі, Калі б я, як Іда і мая мама, магла ўспомніць пра пахаванне маёй бабулі па бацькавай лініі, дык бы ж безумоўна ідыёцкі страх перад магчымым апошнім болем на агні напэўна ўразіў бы менш.

Бабуля памерла праз некалькі тыдняў пасля вайны, у чэрвені, ці то ў ліпені, было вельмі гарача, раскашвала мама, лета 45-га было ўвогуле вельмі гарачае лета. Дзед і баба жылі ў вёсцы пад Берлінам, там бабулю і пахавалі. Труна, раскашвала мама, два ці то тры дні паміж смерцю і пахаваннем стаяла ў капліцы на могільках, мабыць, самым халодным месцы, якое можна было знайсці. Ужо перад жалобаю дзед, з венічкам і шуфлікам у руках, бегаў вакол труны, усё ніжэй нахіляўся і моўчкі без пркметнага хвалявання нешта вымятаў, што Іда і мая мама лічылі нічым. Яны думалі, што гэта вайна і смерць яго жонкі скруцілі старому мазгі. Толькі калі ім кінулася ў вочы, што святар падчас казані трымаўся неналежнай дыстанцыі ад труны і пазбягаў глядзець у бок нябожчыцы і яе блізкіх, яны пачалі здагадвацца, што ім пры цяпер ужо разбуджанай цікаўнасці адразу зрабілася задушлівай пэўнасцю: з труны ўвесь час падалі тлустыя, укармленыя белыя чэрві. Пазней мама сказала, што яна ніколі не разумела, як маглі чэрві за некалькі дзён, якія жанчына была мёртваю, так распладзіцца і павырастаць.

Квартэт смычковых зрыхтаваў інструменты ў пазіцыю пачатку ігры, арганіст

ляніва паклаў пальцы на гармоніум. Тады першая скрыпка дала знак: „Несмяротная ахвяра, узнеслася ты” заігралі яны. Ага, несмяротная ахвяра Берэнбаўма. Чыя ахвяра? Сярод шаўковых падушак пад векам дамавіны ў галубіна-блакітным гарнітуры ляжалі смяротныя шчэнты несмяротнага. Плечы і спіны тых, што сядзелі перад мною, выказвалі скрушлівы экстаз, сям там рука-другая падносила да твару хустачку. Хто тут плакаў, аплакваў сваю ўласную смерць. Кожны другі з жалобнікаў Берэнбаўма мецьме такое ж самае пахаванне, як і ён. Усе, хто ў спецбальніцах пакутліва выводзіліся ў жыцці за межы статыстычнага сярэдняга ўзросту смерці, усе яны, васьмідзесяцігадовыя, сыдуць у магілу ахвярамі. Я здзіўлялася, што смерць устойліва трымалася з ім супроць любога смяховіска нашага абыходу.

Я была рада, што стаяла за гэтымі людзьмі, а не сярод іх сядзела. Хоць я не магла бачыць іхніх твараў, ад мяне не магло ўтоіцца ніякія зрухі іхніх целаў і галоў. Апрача таго мне было б дужа балюча, калі б не я, а нехта любы іншы ўвайшоў у капліцу апошні і мог бачыць усё гэта. Ніхто не мог бы так мала належаць да гэтага кола, як я. Нягледзячы на гэта, думала я, нягледзячы-такі на гэта я мела поўнае права быць тут. Я не проста выкрэслівала развітанням Берэнбаўма са свайго жыцця, у якім ён, доўга, перш чым мы сустрэліся, займаў месца, быццам гэтае жыццё было ягонае.

Берэнбаўм сядзеў, пазнавальны толькі контурна, за пісьмовым сталом і дыктаваў. Некалькі тыдняў ён захлынаўся раскошаю свайго дзяцінства, тым часам як я спрабавала даўмецца, чаму ён лічыць гэта вартым паведаміць свету. Ён урачыста звеставаў пра галечу сваёй сям’і, нібыта хацеў перапрасіцца за позняе дабрадзёнства сваё; мне ўвогуле здавалася, што кожную дэталю з маладосці ён паведамляў як бы з ракурсу свайго позняга паклікання: яго ранняя цікавасць да палітыкі, яго прага да ведаў, настаўнік, які распазнаў яго дараванне, яго ўпор на справядлівасць і натуральна ж класавы інстынкт, які, як сказаў Берэнбаўм, быў пакладзены „ў калубель” простаму рабочаму хлопцу з Рура.

Жахлівыя словы „класавы інстынкт”, смертаносная зброя майго бацькі, калі ён спрабаваў абгрунтаваць, чаму Кафкавы кнігі, з якіх ён, падобна на тое, не прачытаў ні радочка, былі дэкадэнтнай і шкоднай літаратурай, калі толькі ўвогуле былі літаратурай. Ужо гэта яму падказаў ягоны класавы інстынкт. Ён жа, яго класавы інстынкт, падказаў таксама, што джаз гэта музыка, якая ніяк не дапасуецца да сацыялістычнага адчування жыцця, бо гэта музыка рабоў, і што мой сябар Ёзэф, худы, даўгалыгі хлопец з вялікімі ступакамі і інтэлігентнымі вачыма, выраз нязгоды і супраціву ў якіх часам мой бацька лічыў фанабэрыяй, быў мне зусім не кампанія. Словам „інстынкт” мой бацька прэтэндаваў на беспамылковасць. Інстынкт не патрэбны ніякія аргументы і яго нельга было абвергнуць ніякімі аргументамі.

Мая прапанова, паслужыцца Берэнбаўмаваму мемуарнаму шэдэўру нічым іншым як толькі рукамі, абярнулася супроць мяне, стала самай вялікай перашкодай. Пакуль Берэнбаўм раўнадушна ўспрымаў мае інтэлектуальныя непрымання, неўзабаве нават перастаўшы прыцягваць мяне да выбару таго ці іншага слова, мне з кожнай чарговай сустрэчай рабілася ўсё цяжэй не прырэчыць яму. Накладзенае мною самою на сябе маўчанне турзала мяне такім чынам, што я сяды-тады не магла ўтрымацца ад міжвольнага лёгкага стогну, што адразу ж падсцёбвала Берэнбаўма пытацца, чым не падабаецца мне ягоны расказ. Я перапрашалася, адчуваючы крыжавую пакуту, альбо спісвала злосць на нібыта прыкрыю памылку ў напісанні. Хоць Берэнбаўм, здавалася, цалкам задавальняўся такімі тлумачэннямі, але кожнага разу, як я, не стрымаўшыся, дазваляла сабе такія выпадкі, ён дыктаваў мне сказы, якія, стагні не стагні, пераплёўвалі сваёй агіднасцю ўсё ранейшае. Аднаго разу гэта быў сказ: яшчэ малым карапузам я ведаў, што сэрца пасаджана злева, а вораг стаіць справа. Пакуль я гэта пісала, у мяне пачала нервова пацепвацца і тузацца дыяфрагма. Спачатку таму, што распірала ад смеху, а пасля, як што я здолела прыдушыць гэты смех, дыяфрагма пачала з роўнымі інтэрваламі сутаргава спіскацца, пакуль у мяне не зрабілася моцная ікаўка, а Берэнбаўм сказаў фразы

Карле, так звалі ахмістрыню, прынесці шклянку падсалоджанай вады, ад якое мне, калі ікаўка нарэшце адпусціла, зрабілася зусім нядобра. Вядома, мая рэакцыя была неадэкватная. Сэрца сядзела злева, вораг стаяў у 1914 годзе справа, а Берэнбаўм быў тады яшчэ малое хлапчо. Мабыць, калі б Берэнбаўм быў які-небудзь любы іншы стары чалавек, а не гэты прафесар Берэнбаўм, я абачліва і спагадна перапусціла б такі жалю варты, нікчэмны пафас. Калі ж Берэнбаўм, азіраючыся, саладжава згорнутымі і завостранымі вуснамі назваў сябе малым карапузам, мяне агоўтала агіда. Я ніяк не магла ўявіць сабе Берэнбаўма малым хлопчыкам. Бо колькі ні спрабавала, усё адно на хлапечым целе Берэнбаўма сядзела старая галава з цяжкімі слёзнымі мяшкамі пад вачыма і стомленай, уладарнай рысай каля рота. Пакуль Берэнбаўм жывапісаў сваё дзяцінства, мне мала далягалі факты, пра якія ён паведамляў і якія былі альбо агульнавядомыя, альбо бяскрыўдныя банальнасці. Амаль заўсёды галоўнае было ў тоне, у самаўпэўненасці, неаспрэчнасці сказанага, у замілаванасці сабою і ў кранальнай прастадушнасці ягонай метафарыкі, быццам у тым сказе, які вывеў з-пад кантролю маю дзяфрагму.

На гэтай мове я вырасла. На ёй гаварылі мае бацькі, калі аддаваліся больш высокім тэмам, чым хатняя гаспадарка альбо выхаванне дзяцей. Граніца паміж бытавой і іншымі мовамі пралягала не вельмі дакладна. Бывала, што маці расказвала бацьку, як у яе маладой калегі Б. з'явіўся новы хахаль, і, расстаўляючы ў шафе талеркі, дадала: праўда ж бо, добры таварыш, сапраўды, што гучала, як бы яна хацела сказаць: праўда ж бо, мілы хлопцец.

Альбо ж бацька вяртаўся дамоў і сварыўся, бо злаваўся на засраныя станцыі метро, на „нашых людзей”, якія ніяк не хацелі зразумець, што барацьба за камунізм пачынаецца з цукерачных фанцікаў.

Перад мною бацькі выдурніваліся ў гэтай ненатуральнай мове, бо я падлягала выхаванню. А як што бацька гаварыў са мною выключна з педагогічнымі мэтамі — звыш таго ён нічога і не мог, — я звязвала гэтую алюрную тарабаршчыну толькі з ім самім, а калі ўжо я была досыць дарослая для выхавання, бацька звёў свае вербальныя кантакты са мною толькі да формулаў вітання і развітання. Апрача таго ён раз у год віншаваў мяне з днём нараджэння і зычыў усяго добрага на Новы год. З таго часу мы больш не спрачаліся, і мама сказала, як яна радуецца, што мы нарэшце паразумеліся.

Я падазрвала, што Берэнбаўм наўмысна правакаваў мяне, каб змусціць мяне да прырэчання і такім чынам за свае пяцьсот марак слугавацца не толькі маімі рукамі, але і галавою. Захаваўшы парадак нашай расадкі — я за невялікім круглым столікам, ён каля адзінага акна за машынкай, — ён заўсёды хаваўся ад мяне ў свой цень, таму падазрэнне маё нельга было ні пацвердзіць, ні абвергнуць чытанымі з яго твару зрухамі рысаў, яны проста не чыталіся. З голасу часам, як мне здавалася, я ўлоўлівала нейкую фарсіраваную лёгкасць, але поўнай пэўнасці не было. Толькі зрэдзь часу, калі ён адкідваў назад галаву альбо схіляў яе на плячко, па яго твары прабягаў прамень святла і вырываў са схаванасці то лоб, то шчаку. Вачэй ягоных я не бачыла ні разу, бо Берэнбаўм, калі думаў, заплюшчваў іх. Мігатлівае святло на колькі секунд сказала ягоны твар і ператварала яго ў нейкую гратэскавую храпу, на якой нос раптам падвойваўся альбо падбародак з ніжняй губой прападаў, альбо паяўляўся рот як дзірка ў мёртвым чэрапе. Бывалі такія разы, калі ніяк не ўдавалася прыгадаць Берэнбаўмаў сапраўдны твар пад храпай. Тады я прыдумляла іншую храпу замест тае, якую бачыла. Чым больш сканцэнтравана шукала я сапраўдны Берэнбаўмаў твар у контурах ягонай галавы, тым мацней дзейнічала на мяне гэтае, нажніцападобнае, аблямаванае звільнімі букавымі галінамі цела за пісьмовым сталом. Як цень, які з набліжэннем крыніцы святла набывае пагрозлівыя памеры, сілуэт Берэнбаўма расшыраўся перад акном да гіганцкіх памераў, што, канечне, было ілюзіяй, бо асвятленне ў пакоі не мянялася.

Калі я ўвечары, пасля чатырох-пяцігадзіннай працы на Берэнбаўма, праз нерэальнасць „гарадка” вярталася дамоў, у мяне часта ўзнікала жаданне

паглядзецца ў люстэрка і праверыць, ці падобная я яшчэ сама на сябе, ці, можа, я ўжо далучылася да свету духаў Ціхай вуліцы і навакольных вулічак. Я запальвала цыгарэту, як гэта рабіла заўсёды, калі начною вуліцай вярталася з кіно, нібыта гэтым самым магла даказаць сабе, што вось ужо жыццё ў чужой гісторыі закончана і пачалося жыццё сваё, сапраўднае. Завярнуўшы на сваю вуліцу і ўбачыўшы Тэклю Фляйшэр, як яна палівала маленькія елачкі, якія гадала на балконе замест кветак і якія яна, калі яны рабіліся завялікія для скрынак, раздарвала на каляды, я раптам падумала, што, зрэшты, я ж хацела навучыцца на фартэпіяна і што Герберт Берэнбаўм у маім жыцці быў толькі эпізод, які мусова закончыцца, як толькі той дадыктуе апошні сказ мемуараў.

* * *

Мадам Разалія, усклікнуў Граф, грунтоўна ссунуўшыся з высокага табурэта, мадам Разалія, якая радасць бачыць вас у гэтай фазе летняй сухмені. Граф захікаў, бо згадку пра фазу летняй сухмені ён хацеў каб прымалі за жарт, які датычыўся заключнага этапу ў працы кнайпы, „абумоўленага лістотай” — сонца было на зыходзе букавай заслоны. Вечар абяцаў загульны фэст з нагоды сустрэчы пастаянных кліентаў, да якіх належалі Граф і Бруна. Грамадзянскае імя Графа было граф Карл-Гайнц Барон. Калі ён, у еўрапейскіх прафесійных колах цанены знаўца кітайскай мовы і гісторыі, за больш чым дзесяць гадоў сваёй касірскай дзейнасці ў таварыстве германа-савецкай дружбы, на мове Графа коратка — „герсове”, быў узнагароджаны ганаровай срэбнай шпількай таварыства, Бруна, каб змазаць ганьбу, узвёў яго ў стан графа.

Граф прапанаваў мне сесці ў бары на табурэцік, Брунох пачае, сказаў ён. Пачае, паўтарыў ён, расцягваючы склады і надаючы свайму голасу фатальную вібрацыю, што мелася азначаць, што прычыну маёй прысутнасці ён, натуральна, бачыць наскрозь. Пасля ён схіліў галаву да саменькага вуха майго і шапнуў: ён зноў раздзеўся пры гэтай, гэтай, ну, ведаеце ўжо, я не запомніў яе імя. Некалькі тыдняў да таго, усё яшчэ шукаючы рознае што да „Дона Джывані”, я сустрэла Графа на Фрыдрыхштрасэ, і ён расказаў мне, што Бруна прыматкабожыўся да адной там кельнеркі. Не, зусім не знатная, асоба не знатная, як я зразумела, толькі гэты пранозлівы смех, фэ — ээ, і некаторыя часткі цела, ну, зусім непрыстойна схільныя да паўнаты, фэ, дрэнь, дрэнь, дрэнь. Граф заклапочана патрос галавою, што ніяк не магло прыхаваць пажадлівага выразу у ягоных вачах. Зусім не знатная асоба, а гэта для такога чалавека як Брунох, яшчэ раз паўтарыў Граф і, не без беглага намёку на пацалунак у руку, адкланяўся.

Цяпер ён выселіўся, бо зусім нечакана атрымаў алергію, падобна на тое праз ката з хатняй гаспадаркі гэтай дамы, шаптаў Граф, але хто табе скажа, адкуль на самай справе ўзялася тая яго алергія. Corpus nos veritatem cognoscere docet, вох, пардон, мадам Разалія, я забыўся, цела падказвае нам праўду, пераклаў ён.

Нічога, сказала я і рашыла, акрамя англійскай, французскай і фартэпіянай абавязкова спасцігнуць яшчэ і асновы лаціны.

У мяне была цётка па матчынай лініі, сказаў Граф, якая хацела развесціся са сваім не дужа старэйшым за яе мужам, пры разглядзе пытання віны прад’явіла ўрачэбнае заключэнне пра даказаную алергію на цялесныя выпарэнні свайго мужа. Фактычна яна пакутавала ад гніосотліва мокрых скураных высыпанняў на ўсім целе. Але як што цётка была вельмі ўплывовая і заможная, што і было зрэшты *difficulte* разводу, яе запозрылі ў тым, што яна купіла сабе заключэнне і хацела пакінуць мужа праз нейкага тайнага палюбоўніка, што гэтак жа адпавядала праўдзе, як і той факт, што яна пасля разводу да самай сваёй смерці ва ўзросце дзевяноста двух гадоў мела бездакорную скуру. А цела падправіла толькі Брунахава невялікая прамашка.

Граф вымаўляў імя Бруна з французскім пранонсам як звычайна, каб нем пакінуць у мяне ані якага сумнення што да яго непакісна высокай павагі да Бруна.

Я была ўдзячная Графу за клопат і намогі, з якімі ён прыдумляў усялякія гісторыі, каб суцешыць мяне, хоць я без ягонай балбатні пра Брунавыя шашні з кельнеркай напэўна ж такі ніколі нічога не даведлася б пра гэта. Я, праўда, лічыла Графаву тэорыю магчымага ўзнікнення алергіі фальшывай, але хацела сабе, каб ён меў рацыю і каб Брунава алергія сапраўды павялася ад кельнеркі, а не ад ката. Бруна і я ўжо колькі месяцаў жылі асобна, але ніяк не маглі паразумецца ў пытанні, хто каго пакінуў. Калі Бруна настойваў, што я пакінула яго, я была перакананая, што сама пакінутая Брунам. І пакуль мы не мелі поўнай пэўнасці ў акалічнасцях нашай пакінутасці і паасобнасці, нельга было, думала я, многа распінацца пра тое, што мы сапраўды пакінулі адно адное.

Граф расказаў, што ён учора зноў прыапануўся, пару штаноў, пінжак на выхад, дзве кашулі, усё вельмі носкае і да таго ж выгоднае. Яго дамы вельмі добра яму нараілі.

Два разы на год Граф хадзіў да аднаго мужчынскага мадыста непадалёк ад сваёй кватэры і даваўся тамтэйшым прадаўшчыцам, якіх ён называў „маімі дамамі”, угаварыць сябе іхняй балбатнёй на куплю тых практычных і носкіх прадметаў вопраткі, якіх тым часам, паколькі ён ніколі нічога не выкідаў, вісела ў яго шафе тузінамі і якія адрозніваліся паміж сабою толькі памерам, бо рабіліся яму цесныя. Як што Граф усе гэтыя неспрывабнага выгляду курты і штаны з гумападобнага і таму нямнуткага матэрыялу называў штанамі і куртамі на выхад, яго вербальная даніна за форму жыцця, якая засталася ягоным ідэалам, хоць ён яе ў сваім адзінокім жыцці ніколі не мог ажыццявіць. Ён быў парастак багатых бацькоў, як ён сам казаў, вырас сярод дзяўчатак-нянек і пасыльных. Бацька гандляваў мануфактурай, у вайну тканінай для уніформаў, так што нават пад час, калі Брунава маці, уцякаючы з Памераніі, замарыла свайго малодшанькага пустымі грудзямі, Карл-Гайнц Барон у дзяцінстве папіваў нектар асалоды як прыроджаны заможнік.

Пасля вайны ягоны бацька даў нырца недзе на захад ад Эльбы, маці засталася са сваім сынам у горадзе, у якім яны абое нарадзіліся. З таго часу для Графа паняцце „уплывовая асоба” змянілася, і калі ён сёння яго ўжываў, дык хутчэй меў на ўвазе асобу са становішчам, чым асобу са стану.

Перш за ўсё знатная асоба мела быць адукаванай і выхаванай, і ва ўсякім разе, як што з усім гэтым у яго якраз і не склеілася, павінна была сведчыць высокі рышпект адукаванасці іншых. Раз на год, да дня свайго нараджэння, Граф дазваляў сабе сацыяльны атрыбут знатнай асобы, слугу, які сустракаў і абслугоўваў гасцей. Часцей за ўсё ён ангажаваў на гэтыя мэты аднаго там, абжытага па суседстве, Райнгольда, называнага ў Бруна Рыгальдам, такога, ведаеце, цыбатага няўключднага чалавека са звярыным зіркам, якога Граф у такія вечары прымушаў насіць ягоны, Графаў, смокінг, рукавы якога канчаліся недзе адразу там, каля локцяў. Два разы Райнгольда падмяняў ягоны стрыечнік, бо сам ён з прычыны пэўнай далікатнасці, пра якую Граф маўчаў, сядзеў у турме. Да раскошы закарыстаць у гаспадарцы слугу ў Графа належала таксама права ўціскаць і прыніжаць яго. За сто марак, якія Райнгольд меў за свае паслугі, ён мусіў цярэліва выносіць, каб ім камандавалі і ўказвалі яму, паслухмяна рэагаваць на кожны нервовы ківок Графа і, наліваючы віно, трымаць левую руку за спінай на паясніцы. Тым не меней Райнгольд рабіў уражанне, што яму вельмі няблага пачуваецца ў прыдуманай яму ролі і ў досыць цеснаватым смокінгу. Я лічыла магчымым, што ён проста прыкідваецца і напускае на сябе, а як што ён наводзіў на мяне страх, я і прарочыла Графу гвалтоўную смерць, можа, нават ад рукі самога Райнгольда, зрэшты бо нездарма ж Райнгольдам называўся і славуты Дэблінаў разбойнік. А таму яшчэ, што Граф жыў у раёне Александрпляц, я надавала, у ранішнія гадзіны, гэтаму аргументу адмысловае значэнне.

Графа перспектыва забойства, ахвярай якога ён мог стаць, здавалася, зусім не палохала. Што ён гэта выключаў, я не верыла, бо ён гаварыў з таго часу, расказваючы мне часам пра Рэйнгольда, пра яго забойцу. Мой забойца учора быў

настолькі паслужны, што прынёс мне скрынку піва, сказаў ён. Граф быў адзін самых засмучаных людзей, якіх я ведала, і я часам думала, што, мабыць, яму было ўсё адно, ці заб'е яго Райнгольд ці не. Некалькі гадоў таму назад, у цёплы красавіцкі дзень, сядзелі Граф, Бруна і я ў Панкаве ў піўным садку. Граф трымаў свой твар на сонцы і раптам у яго стаўся такі выгляд, як у вельмі пяшчотнага, вельмі старога дзіцяці, і ён сказаў: я не ведаю, чаму яно так бывае, але кожнага першага мая я плачу, — чырвоныя сцягі і першая зеляніна. Калі я бачу ўсё гэта разам, я плачу.

Не паварочвацца, мадам Разалія, не паварочвайцеся, ён тут, Бруна прыйшоў, зашыпеў Граф праз вузкую шчыліну сваіх губоў, і разам з гэтым па-над маёй галавой фіксуючы дзверы.

З кельнеркай, спыталася я.

Адзін, як божы палец адзін, сказаў Граф.

А чаму я не павінна паварочвацца?

Я б не хацеў падыходзіць да Вас вельмі блізка, але мне падалося, што Вы ўсё яшчэ чырванееце, убачыўшы яго, і, пардон, мадам Разалія, чырвань на твары вам не да твару.

Я спыталася ў сябе, чаму Графу так залежала, што я рабіла на Бруна такое ўражанне.

Адна рука трымала мяне за плячо, і голас Бруна сказаў: добры вечар Роза, прывітанне, Граф.

Два піва для Брунаха, запабегліва крыкнуў Граф цераз канторку, як заўсёды, калі Бруна заходзіў у кнайпу цвярозы. Бруна выпіў першае піва стоячы, прычым Граф з усмешкаю пазіраў на яго, крыху схіліўшы галаву, быццам тое піва павінна было ўліцца не праз ягонае, а праз Брунава горла.

Першыя два півы Бруна выпіў сур'ёзна і неяк адсутна. Яны ўваходзілі ў яго тутэйшы рытуал, яны былі прыступкі, па якіх ён павінен быў падымацца, каб тут, у шумлівым і смярдзючым азылі, выгнанні для адамашненых авантурнікаў, быць дома. Толькі пасля таго, як цень панурасці была ссунута з ягонага твару гарачай чырванню, ён раскрыў твае ўласцівасці, якія ўзвялі яго ў ранг кнайпавых асоб; гэта тытул, які Граф увёў шмат гадоў назад і які мог быць нададзены толькі ім самім і ім самім, што здаралася вельмі рэдка, адкліканы назад.

У Графа Бруна стаяў у іерархіі кнайпавых персаналій на самым версе. Брунава прысутнасць і добрая настраёнасць вырашалі, ці чакаць ад вечара вульгарнай папойшчыны, ці піва стане акіянам для Графскага і каралеўскага вучэбнага флоту, які Граф і кароль Брунах расставаць у баявы касы строй, каб яшчэ раз здзівіць паганьбаваны народ нелаціянаў.

З палахлівай прагай налівайлы, які чакае радасці альбо прыкрасці ад частаванага, Граф выпрабоўваў на Бруна першае ўздзеянне піва. Я ведала гульні і задаволілася тым, каб прачытаць на твары Графа, што такога ён знайшоў у Брунавым твары. І тое вычытанае выглядала няблага.

Шчыра кажучы, мне можна было б цяпер ісці. У Брунавым мужчынскім жыцці мне месца не было. Я спрабавала забыць усіх гэтых мужчын, якія паміж сабою зваліся Пеці, Шміці, Гайнцы, Андзі, Мані, і якіх Бруна называў „мае піўныя сабутыльцы”, забыць іх і адрозненне паміж імі і мною. Я піла з імі шнапс і піва замест віна, я высціплівалася, умешваючыся ў іхнія размовы пра паэзію „загазаванай” галавы і сродкі драўлянай абароны, паказала сябе без памяці цікаўнай, прагнаю найперш да ведаў, я смяялася з іх жартаў. Але заўсёды адчувала тую напружанасць, якую ўносіла ў іхнія гаворкі. Яе самая пэўная прыкмета была, калі яны, звяртаючыся да мяне, гаварылі ўжо не па-берлінску, а па-верхненямецку, нібы я была іншаземка альбо дзіця малое, з якім след гаварыць павольна і выразна. Ты хацець піць, га?

Кнайпа — апошняе прыпірышча мужчынскай свабоды, сказаў Бруна. Да гэтага належала і тое, што у сапраўднай мужчынскай піўной кнайпе жанчына не павінна падаваць голасу. Жанчыны парушалі парадак, які стаяла ў сябе кожная

паважаная кнайпа праз свабодную гульню сілы з часам, бо ж вядома, ніводная кнайпа, як і наогул нішто ў свеце, не выжыла б без першынствавання. У Брунавай кнайпе першынствавалі лаціністы над нелаціністамі.

У кнайпе, казаў Бруна, калі толькі яна не шарварак суцяняраў і галаварэзаў, найперш пануе прага да цікаўнасці. Нішто так не палохае піўнога чалавека, як тупагаловасць. Лаціністы ўнеслі ў абыход самую цікавую частку, і таму вельмі ж, натуральна, першынства было за імі.

Я лічыла Брунава тлумачэнне інфернальных сілаадносін у кнайпе ідэалізаваным, бо Граф, які не быў нецікаўны, у іншыя дні быў нават цікаўны больш за Бруна, ніколі б не падняўся да стану валадара цесляроў, артыстаў і кулісніка ужо хоць бы за свае абвіслыя плечы і за мяккія, амаль жаночыя сцёгны. Больш вырашала тут не так вучонасць лацініста, як нічым не прыкрытая, шчырая ваяўнічасць, якая пераходзіла яму ў кроў ужо пасля першай прынятай кроплі алкаголю. Як замерзлы ў сцюжу хрушч, які, калі яго адхукаеш, жыццядасна распраўляе крыльцы і спрабуе палёту, так Бруна пачынаў нервова патузваць каленам, распраўляць карак і высочваць ахвяру.

Сяды-гады ён задавальняўся тым, што заканчваў расказы іншых асацыяцыямі альбо цытатамі, якія мамэнтам ператваралі ў нішто ўсе намеры расказчыкаў і зыскавалі Бруну буру воплескаў і рогат слухачоў. А іншым разам ён шукаў спрэчкі. Гады пагойдванне сцягна пераходзіла ў вібрацыю, і ўжо хапала самай дробязнай заўвагі, скажам: Пеці падарыў сваёй жонцы ў дзень нараджэння гадзіннік, — каб падняць Бруна ў штывавую атаку супроць дзён нараджэння, шлюбаў, дарункаў, асабліва супроць дарэння ўсякіх там гадзіннікаў, і ўсё гэта магло закончыцца філасофскім дыскурсам пра свет валодання, першы выбух матэрыі і чацвёртае вымярэнне.

На памяці няма такога выпадку, каб Бруна ў спрэчках быў пераможаны, нават у самых ідыёцкіх. І ніхто не меў крыўды ад яго перамогі. Як што пераможаныя усяго толькі крыху недаацэньвалі сваю сілу духу, дык ім самім дужа залежала б, калі б Бруна, іхні геній Бруна, паддаўся ім.

Бруна сказаў: ну, Роза, як табе жывецца, як той статуі свабоды?

Вох, вох, вох, шаптаў Граф за плячыма ў Бруна і памахаў як веерам рукою, нібы апёкшыся.

Добра, сказала я, і адмовілася ад намеру перагаварыць з Бруна пра Берэнбаўма, дзеля чаго я прыйшла ў кнайпу.

Чым больш я працавала на Берэнбаўма, тым больш мацнела маё пачуццё, што я раблю нешта недазволенае. Пакуль я маўкліва запісвала ўсё, што Берэнбаўм дыктаваў, я часта сама ў сябе пыталася, ці не раблю я сябе саўдзельніцай, ці не раблюся ягонай хаўрусніцай, дапамагаючы яму выліць сабе пісьмовы помнік. Што Берэнбаўм прывык да мяне, што па аўторках і пятніцах ён, здавалася, нават быў мне рады, гэта толькі пагоршыла справу, прынамсі, я, каб неяк апраўдаць свае падручніцтва пры ім, павінна была, як шпіён, разумець і ўмець абгрунтаваць Берэнбаўмавыя прывычкі спаць, яго хваробы, яго густ, яго найсмачнейшанькае, яго тайныя подумкі і намыслы, бзікі і далеглівасці, як нехта, хто запланаваў хітрае, падступнае забойства і перад тым дасканальна вывучае ахвяру.

Бруна сядзеў, абaperшыся рукамі на канторку, на барным зэдлі і пагойдваў нагою. Роза, сказаў ён, ты павінна быць fair. Ужо каторы год мы дапускаем цябе ў якасці публікі да нашага жыццёвага эксперыменту, праўда, пане Графе?

Ну ж гэтага не аспрэчыш, мадам Разалія.

Ты ўсё павінна суперажыць, і тое, як Маер дапіўся да цырозу, і як Курці збег да ананімных алкаголікаў... І як Кліфі ўшчэнт скліфіўся і цяпер, во бач, ужо на мяжы, калі не ў межах, здаровай дэбільнасці, перабіў Граф.

Кліфі заўдзячыўся гэтым імем сваім падабенствам да аднаго персанажа з серыяла „Далас”, прыдуркаватага Кліфа Барнэса. Граф, якому першаму кінулася ў вочы тое іх падабенства, адразу з вялікай радасцю разбрахаў гэтую неверагодную

кнайпавую сенсацыю. Вы не змецілі, які падобны наш В. да гэтага Кліфа Барнэса, шапнуў ён аднаго разу кожнаму, мне таксама, на вушка. З таго часу ён гаварыў пра няшчаснага В. толькі як пра Кліфа і адразу ж тым мамэнтам увёў слова „кліфны”, як сінонім слова „дурны”.

Мушу прызнацца, апошнім часам мне стала проста папярок, які кліфны наш Кліфі, сказаў Граф. Ён ужо развіўся ледзь не да саслоўнай праблемы, Брунох.

Кліф, дыпламавана-ўступенены хімік, належаў да лаціністаў, хоць ужо і не памятаў латыні, але гарой стаяў за свой фах, як і ўсе лаціністы, акрамя Графа і Бруна, па якіх цесляры і прыкуліснікі называлі ўсю шоблу рознага падбляддзя, што шамшурылася вакол абодвух.

Чуеш, Роза, сказаў Бруна, ты нават можаш назіраць Кліфава скліфаванне, толькі ты сама хочаш, выключыўшы грамадскасць, эксперыментаваш.

Нічога не здарылася, сказала я, мая фартэпіянішчыца ўсё яшчэ закаханая.

Роза, сказаў Бруна і ўзяўся за трэцяе піва, ужо паўгода як ты вырвалася на свабоду. Што ты там робіш, на той тваёй свабодзе, скажы нам, Роза, што.

Адзін пенсіянер з пасуседства дыктую мне гісторыю сваёй сям’і для сваіх унукаў. Яго разбіў паляруш, правая рука паралізаваная, сказала я, ужо падазраючы, што Бруна не абыдзецца адной гэтай даведкай.

Ён недаверліва прымружыў вока. Што гэта за адзін такі, гэты ваш пенсіянер, што аж можа дазволіць сабе такі люксус?

Ён быў урач, сказала я, астатняе нецікава, толькі такое свайго роду даследаванне продкаў, і, каб зусім звесці Бруна з гэтай дарогі, я спыталася, ці ведае ён, чаму „Дон Джывані” так рэдка спяваюць па-нямецку.

Бруна ссунуўся са свайго зэдля. Вы чулі, Граф, Роза цікавіцца операй. А ніколіж операй не цікавілася. Дык вось як яно ў цябе на свабодзе, якая дзівосіна павялася — у оперы ўелася. Бруна падымі свой куфаль, памахай як трафеем. За свабоду. Хай жыве свабода.

Памыляешся, апошнім часам я дужа як цікавіўся операмі, кінуўся Бруна у вір свабоды.

Ах, Граф, чаго мы не нарабілі б, Вы і я, там, на свабодзе.

Сапраўдная свабода не мае вобраза, і нідзе яе не знайсці, хіба што за турэмнымі мурамі, выслівіўся Граф тонам, які не цярэў нічыйго, нават Брунавага, прычання. Некалькі імгненняў мы маўчалі, разам падумаўшыся пра тры гады, якія Граф, як кол асобы, тырчаў у турме. Гэта было амаль чвэрць стагоддзя таму, калі Графа пасадзілі.

Бруна першы адважыўся зноў загаварыць. Вы маеце рацыю, Граф, свабода не месца. А калі б яна была месцам?

Я думаю, сказала я, свабода таксама месца, як і чалавек ёсць месца.

Бруна застагнаў. Граф, якому такая рэзкая калдобістасць яўна была не ў кайф, сказаў асцярожна: пры чым, натуральна, нельга выпускаць з-пад увагі, што ў чалавека тут ідзецца пра канкрэтум, а ў свабоды наадварот пра абстрактум. І Бруна сказаў: кінь сваю філасофію, нарэшце, Роза, перастань.

Я б яшчэ ахвотна дадала, што ў канкрэту чалавека абстрактум свабоды можа існаваць, як бунька паветра ў бурштыне, якая без бурштыну, зрэшты, нішто, толькі паветра, і ні ў якім разе не бунька, не пузырок, але змоўчала, бо падумала была, што Бруна і Граф толькі сапсавалі б мне гэтую цудоўную думку сваёй чыстай філасофіяй, ды і таму, што, шчыра кажучы, мне была ўсёроўна. Я ані не цікавілася операй, ні не была ў тым месцы, дзе Бруна намацаў нейкую там свабоду. Мяне цікавіў Берэнбаўм, а пра гэта гаварыць не хацелася.

Вернемся да самага ўстаялага, сказаў Бруна. Свабода гэта зазірк у неабходнасць, з чаго вынікае: яшчэ адно піва, калі ласка.

Я сказала Бруна, што ў бліжэйшыя дні паяўлюся ў яго, дазволіла Графу пацалаваць мне ў руку і пайшла.

Дома я ўзяла пачатую пляшку віна з халадзільніка і села ў адно з шасці чорных

крэслаў, адкупленых у Пеці. Нейкі ягоны cousin з захаду падарыў яму да саракагоддзя храміраваныя сталёвыя трубка і мяккія, дыхтоўна абцягненыя грубай бавоўнай падушкі. Ужо праз два тыдні Пеці паскардзіўся на дэпрэсію, якая забрала яго з той самай хвіліны, як у яго ў доме паявіліся гэтыя чорныя прадметы. Калі ж у дадатак ён даведаўся, што крэслы зрабілі на Ўсходзе, а на Захадзе ў ІКЕА яны таннейшыя, ён выліў свой шал за ўсход, на скнару cousin'a і на крэслы, якія ён называў — „чорныя пачвары”. Можна нават, каб ніхто не бачыў, шпыняў іх нагамі. Аднаго разу ён спытаўся: калі хто хоча мець гэтыя пачвары, дык — дзве тысячы марак за штуку. І я ўзяла.

Я сядзела з пяццю крэсламі за сталом, піла віно і больш нічога не рабіла. Пяць чорных крэслаў, як пяць мужыкоў у чорных гарнітурах, у чорных чаравіках і без галавы сядзелі вакол мяне, нібыта збіраліся пахаваць мяне. Як мы толькі што пахавалі Берэнбаўма. Усе мы ў чорным, у чорных чаравіках. Толькі сам Берэнбаўм, нябачны сярод шаўковых падушак пад векам дамавіны, толькі ён там насіў свой галубіна-блакітны гарнітур.

А ў гэты вечар я сядзела сярод пяці, як шостае крэсла, як адзін з пераапанутых безгаловых мужыкоў, што збіраліся пахаваць мяне, сядзела і піла віно. На здароўе, гер-геры, налівайце за каўнер, калі ўжо горлам не спадаблены.

Я падняла чарку. Пяцёра заставаліся нямыя і нерухомыя, што мне зусім і не заважала. Я толькі спыталася ў сябе, ці праўда-такі гэта пяць зусім незнаёмых, а можна нават і ваража настаўленых мужыкоў, якія бачком-бачком, праз Пеці, ушыліся ў мой дом, каб выпрабаваць на мне сваю дэпрэсіўную сілу, пасля таго як Пеці ўнюхаў засаду. З такімі думкамі я спаражніла ўсю пляшку. А калі ўстала, каб пайсці на кухню па другую, заўважыла яе: бледна-фіялетавае касмэя з букета, часткаю якога яна ў белай вазе стаяла на сталі, дзякуючы нерыкметным звівам свайго сцябла вызвалілася, прадралася і, як змяя, пацягнулася да мяне. Папалудні я дала кветкам свежай вады і крыху па-новаму іх склала, і таму такое непакорлівае вылузванне кінулася ў вочы. Гэтую незвычайную актыўнасць кветкі я прыпісала яе парву да святла і аддалася другой пляшцы віна.

Бывалі ночы, калі ў маім доме гулялі здані. Раптам зашалаўсціць у адным кутку, то заварушыцца занавеска, і гэта пры зачыненых дзвярах і вокнах; нешта лёгенька, як бы пальчыкам, паляпае мне па плячы, а нікога ж няма і не відаць. Бывала яшчэ, што я ясна адчувала, што вось нехта сеў каля мяне і ўжо сядзіць ціхенька. Тады я магла быць спакойная; ён прыйшоў абараняць мяне. Калі такая чорная валтузня адбывалася ў маёй кватэры, я ведала, што была я ні асабліва шчаслівая ні цвярозая.

Я сядзела сярод пяці чорных мужыкоў і спрабавала даўмецца, ці не мае іх прысутнасць чаго-небудзь агульнага з Берэнбаўмам, быццам яны тут з'явіліся як напамін, каб паказаць мне, чым гэта я зрабіла сябе ім іхняю. Альбо, можна, гэта яны мне зларадна паказваюць маю начную самоту. Я думала, што лепей бы я не звалакала ў дом чорных пачвар, што дай, думаю, папытаюся ў Бруна, ці не адкупіць ён іх у мяне.

У гэты момант нешта кранулася маёй скуры, так далікатна, як лапка касікасы, так пяшчотна, як матылёк, сеўшы адпачыць. Гэта была касмэя, якая тым часам аж настолькі аддалілася ад сваіх сабукетніц, што дастала да маёй супакоенай на сталі левай рукі. Маё першае падазрэнне, што кветка самахоць цягнецца да святла, было цяпер без сэнсу, бо яна яўна адварнулася ад крыніцы святла, каб схіліцца аж да маёй рукі.

Хоць касмэя звычайна расце кусціста і дае па дзесяць, дваццаць а то і больш кветак, гэтая, сагнутая да мяне, несла на абе адну кветку на тонкім, неразгалінаваным сцябельцы. Я не адважылася паварушыць рукой, бо краёчкі яе ніжніх пялёсткаў ужо дакрануліся, тым часам як сама яна павярнула да мяне маленькі жоўты тварык усярэдзіне фіялетавага вяночка. Яна паводзілася дзівосна, як зачараваны чалавек.

Чаго табе, спыталася я і не спалохалася б, калі б яна мне сапраўды адказала. Яна

маўчала. Але мне здалося, нібыта яна павярнула галоўку крышачку вышэй, так што мы цяпер глядзелі адно аднаму проста ў вочы, быццам у яе былі вочы.

Паслухай, сказала я, ты павінна сказаць, чаго ты хочаш. Я магла б пабажыцца, што яна паглядзела на мяне, яна запрашала мяне, клікала, але да чаго. Можа, хацела выпіць чагосьці іншага, а не вады. Я ўмачыла палец у віно і капнула з яго проста ўсярэдзіну жоўтага твару. На здароўе, сказала я і сама глытнула. Сваім далікатным сцяблом яна выцягнулася ў адну лінію, аніякіх пакрыўленняў па ўсёй даўжыні, аж мне здалося, што за апошнія хвіліны яна на некалькі сантыметраў падрасла. Паступова мне пачало здавацца, што я зразумела: яна хацела да мяне, больш нічога.

Я ўсведамляла недарэчнасць майго пытання, тым не меней спыталася: ты закаханая ў мяне? І бегла пракантралявала рэакцыю пяці чорных мужыкоў. Яны стаялі як пяць нармальных, не асабліва брыдкіх крэслаў вакол стала. Мы былі цяпер адны, касмэя і я. Ты мужчына, спыталася я, цябе завуць касмэя ці космас?

Яна не адказала, і я аддалася адной з маіх любімых ідэй пра тое, што ўсе мы калі-небудзь павінны ператварыцца ў расліну, жывёлу ці чалавека, я толькі не магла абгрунтаваць сабе парадку гэтых перамен, пры гэтым я, праўда, прымала за верагодныя толькі два варыянты, першы: расліна, жывёла, чалавек, другі: чалавек, жывёла, расліна. Непасрэдную зродненасць чалавека і расліны я лічыла фальшам. Падабенства розных людзей з птушкамі, малпамі, жабамі, зайцамі, катамі, свіннямі і рознага роду іншымі жывёламі было такое відавочнае, што ўва мне ўзнікла падазрэнне пра нейкую поўную таямнічасці псіхагенетычную, калі не онтагенетычную сувязь з гадамі пастаянна ўзмацнялася і начамі, як сённяшня зрабілася пэўнасцю. Берэнбаўмавага падабенства да жаб ніхто, нават хто ведаў яго, не мог бы адмаўляць. Я хоць і не ведала, як выглядаў Берэнбаўм у маладосці, прыпусціла аднак, што бяхвостыя земнаводныя ужо тады хаваліся ў маршчынках, найперш вакол рота і на падбародку, на юнацкім твары Берэнбаўма, як засакрэчаны здымак. Пытанне было: ці служыла Берэнбаўмава чалавечае жыццё толькі падрыхтоўкай да яго быцця як бяхвостай земнаводнай жабы, і ці ўжо ён з бегам часу і падвышкай узросту спакваля ператвараўся ў сваю будучую экзістэнцыяльную форму, а ці цягнуў за сабою сваё даўно мінулае жабінае жыццё без ніякіх пра яго ўспамінаў і толькі па волі лёсу праз гэтае, як у нас усіх, праз нашае.

Ці была ты ўжо раз чалавекам, ці толькі мусіш ім стаць, спыталася я ў сваёй касмэі, якая цяпер, калі я ёй аддалася, рабіла разнапружанае і задаволенае ўражанне. Нават адзін лёгкі згін сцябла дазволіла яна сабе зноў. На здароўе, мая мілая, сказала я, шкада, але ты нешта ведаеш і не можаш сказаць, я змагла б сказаць, але я не ведаю.

Гэтая думка была якраз тое, што дало майму п'янаму мозгу ключ да таямніцы.

Вядома, гэта было зусім проста, самы патайны і самы мілы варыянт маюць яны, ЯКІ прыдуманы для нас. Спярша чалавек, пасля жывёла, тады расліна. Чым глыбей мы пранікаем у таямніцу, тым больш маўклівейшыя мы павінны рабіцца і быць. Так проста. Значыцца перд мною, у мяне, яшчэ два жыцці. Хацелася б спадзявацца, што мне не дастанецца жыццё хатняй жывёлы, варвэркі ў коле ці свінні на закол. Але і перспектыва банальнага жыцця капусты ці салаты таксама наводзіла на журбу, і я жадала сабе, каб касмэя не раскрывала мне маёй жахлівай маўклівай будучыні.

Яна лёгка калыхнулася на сцяблінцы, што магло азначаць што хоч, усё магчымае. Я надта стамілася, каб яшчэ і разумець. Добранач, сказала я, і ўсяго добрага, магчыма, ты станеш ветрам, і мы зноў сустрэнемся. І тады я пацалавала яе.

* * *

Першы падняўся сівы масіўны мужчына і дробненька патрухаў наперад, мэтанакіравана, нібы ён дакладна ведаў, у якім месцы яму спыніцца. Ён схіліўся над труной ці то перад партрэтам Берэнбаўма: Дарагі Герберт. Я зірнула на твары

музыкаў, яны, бадай, нічога не бачылі і не чулі. Альбо яны лічылі нармальным, што мужчына звяртаецца да труны ці то да фатаграфіі са словамі „дарагі Герберт”. Я была пэўная, што ўсе жалобшчыкі Берэнбаўма былі атэісты. Тым больш гэты мужчына, якому далі месца ў першым радзе і які, падобна на тое, будзе гаварыць прамову. Чаму — а няўжо ж такі і ён думаў, што Берэнбаўмава душа лунае недзе тут паміж альбо над намі, можа, нават рыхтык над сваёй смяротнай абалонкай, і прыслухоўваецца да нас, — чаму ж бо тады ён кажа адгабляваным дошкам „дарагі Герберт”. Містычнаму смактанню смерці, мабыць, не могуць супроцьстаяць нават найнепахіснейшыя атэісты. Мужчына павярнуўся да тых, што сядзелі. У яго быў тлусты, выласнены твар, які напалавіну складаўся з дваінога падбароддзя, на якім разлётся сам падбародак, як добра залечаны шнар. Дваіное падбароддзе разраслося ад ніжняй сківіцы праз шыю аж да грудзей. Гэта было самае-такое падбароддзе, якога другога такога я ніколі не бачыла, хоць і даўно цікавілася псіхалагічнымі аспектамі дваіных падбароддзяў. Бываюць натуральныя і ненатуральныя дваіныя падбароддзі. Натуральныя рабіліся такімі ў выніку ненажэрства, ненапіўства, старасці альбо прыналежнасці, я б сказала, такой сваёй канстытуцыі, і часцей за ўсё выдатна ўпісваліся ў агульную гамонію выразу і формы ўсяго твару; Дантон ці той жа вам Бах без дваінога падбароддзя проста непамысныя; гэтак жа непамысным здаецца Ісус Хрыстос з дваіным падбароддзем. Натуральнае дваіное падбароддзе ў нашым досведзе пра чалавечы твар ну ані ж на што не прэтэндуе, часам нават у вочы нам не лезе. Ненатуральнае ж дваіное падбароддзе, наадварот, адразу схіляе цікаўнага сузіральніка папытацца пра паходжанне гэтай торбы мяса на шыі.

За многія гады назіранняў я вывела сабе, што ненатуральныя дваіныя падбароддзі былі выключна прадуктам ненатуральных прафесій; а як што яно ў нас цяпер лічы што ўжо і няма тых натуральных прафесій, дык след гаварыць пра адмыслова і асабліва ненатуральныя прафесіі. Па дарозе ў даследчую інстытуцыю Барабаса, якою я хадзіла пятнаццаць гадоў кожны дзень, апрача нядзелі і святаў, уздоўжкі Шпрэе на ніжнім выхадзе з вакзала на Фрыдрыхштрасэ, я судапала прападзь такіх дваіных падбароддзяў ва ўніформах, нават і не спрабуючы растлумачыць сабе гэты псіхалагічны феномен. Нішто ў тварах мужчын не паказвала на заганнае эпікурэйства. Яны былі ў большасці маладыя, іх скура была даволі пругкая, каб утрымаць у сабе крышку залішняю вагу ў форме. Толькі пасля паездкі на цягніку ў Балгарыю мне адкрыўся гэты феномен. Гэтакія ж самыя, дзіўна падобныя паміж сабою маладыя мужчыны правяралі пашпарты у пасажыраў, прычым яны насілі на шыі складныя пісчыя пульцікі, на якія яны клалі пашпарты, калі правяралі і гарталі іх, а ў канцы агляду прастаўлялі штэмпелі. Іхняя праца патрабавала, каб яны ўвесь час прыціскалі падбародак да грудзей, быццам яны цэлы дзень напалёт пазіралі на наскі сваіх ног. Калі б яны пры гэтым пакорліва схілялі плечы і каркі, з імі нічога не сталася б. Бо іх цэлы адначасова меліся служыць сімваламі дзяржаўнага аўтарытэту, яны мусілі, насуперак усякім анатамічным запаведзям, на ўладарна напружаных нагах выпінаць дугою жывот і грудзі і пад прамым вуглом схіляць над імі галаву, што нават у вельмі тонкіх людзей выпірае валляк паміж падбародкам і шыяй, які пры больш-менш даўжманым утрыманні ў гэтай позе паступова як бы застывае ў ненатуральнае дваіное падбароддзе, такое, ведаецца — пьдбароддзе.

Чалавек з ненатуральным дваіным падбароддзем, з якім я аднойчы сустрэлася, расказаў пра Берэнбаўмава дзяцінства ў Рурскай вобласці і яго цвёрды класавы інстынкт амаль такімі самымі словамі, якія Берэнбаўм дыктаваў мне. Я чакала фразы з карапузам: „яшчэ малым карапузам я ведаў...” Дваіное падбароддзе туга і ружова ляжала на тулаве мужчыны. Над ім, якраз пасярэдзіне галавы, невялікая, круглая, мускулістая адтуліна — рот. Яшчэ малым ён ведаў, што сэрца сядзіць злева, а вораг стаіць справа, сказаў ён, „карапуза” ён выкрасліў.

Я дапусціла, што чалавек быў Берэнбаўмавым настаўнікам ці супрацоўнікам, асабліва паспяховы супрацоўнік, магчыма нават, паслядоўнік, ва ўсякім разе ён

ведаў мемуары, і таму цяпер сам Берэнбаўм гаварыў сваю ўласную надмагільную прамову.

Цяжкія, поўныя нягодаў часіны эміграцыі, сказаў мужчына. Ні слова пра гатэль Люкс. Пакуль ён гаварыў, дваіное падбароддзе калыхалася і трапятала як у раскдохтанага індыка. Я без адрыву глядзела на гэты валляк, і чым даўэй тапырылася, тым большы, здавалася, ён рабіўся. Што, калі зараз лопне, падумала я, як надзьмутая жаба; ці было калі такое — лопнутае дваіное падбароддзе; і што там было ў ім, усярэдзіне гэтага напятага, чырвонага дваіняка. А тады — табе: праз месіва тлушчу, крыві і скараўкаў скуры вывальваюцца чэрві з труны маёй бабулі па бацькавай лініі. Я заплюшчыла вочы, адкрыла, зірнула на музыкаў, спадзеючыся, што іх абыякаваць прагоніць агідную ўяву, я старалася не глядзець на прамоўцу, — нічога не памагала: з раззяўленага падбароддзя сыпаліся тлустыя, укармленыя, белыя трупныя чэрві.

Мой страўнік захвалываўся. Спазматычнымі падачамі ўтору ён спрабаваў вызваліцца ад свайго змесціва. Я выцерла з лоба халодны пот. Пад пальцы ўлезла пакамячаная газета ў кішэні паліто. Але ж не магла я на Берэнбаўмавым пахаванні адкрыта бляваць у газету толькі з той прычыны, што ў прамоўцы дваіное падбароддзе. Чым бы гэта адагнаць мляўкую млосць агіды. Трэба неяк адкараскацца, але як. Я расшпіліла паліто, заціснула далоняй живот.

*Era già alquanto
avanzata la notte,
quando nelle mie stanze, ove soletta
mi trovai per sventura... a*

Я, праўда, не ведала сэнсу гэтых вершаў, але затое так многа наслухалася „Дона Джывавані, што амаль усе арыі магла падцягваць, па-італьянску.

*... entrar io vidi
in un mantello avvolto
un uom che al primo istante
avea preso per voi;
ma riconobbi poi
che un inganno era il mio...*

Я моўчкі спявала, аганяючыся ад дваінога падбароддзя і млосці ў страўніку. Я спявала, і я чула, як спявала. У мяне быў голас Біргіт Нільсан. Мой спеў струмяніўся як кроў па маім целе, у рукі, ногі, галаву і страўнік, так гучна, так настырліва, што ўжо больш нічога чуць не магла, акрамя майго ўласнага цудоўнага Нільсанаўскага голасу і плачу Донны Анны.

* * *

Я прагнулася, і мне балела галава, і даціналі нейкія дыфузныя ўспаміны пра пагрозлівы сон. Была пятніца, базарны дзень і дзень Берэнбаўма. Ужо шэсць тыдняў я працавала ў Берэнбаўма, і гадзіны, калі я шкадавала, што дапусцілася да такой справы, множыліся. Праўда, я строга трымалася сваёй пастановы выключыць галаву з любой вытворчай дзейнасці, змаўчаўшы тым часам Берэнбаўму, што я думала пра яго і ягоныя мемуары. Але што я шмат над гэтым думала, што я цэлыя дні і папаўночы распіналася ў звягах з Берэнбаўмам, гэтаму перашкодзіць я не магла.

Пры нашай апошняй сустрэчы ён прадыктаваў мне: „Абапіраючыся на багаты скарб вопыту ленінскай партыі і на яе братэрскую дапамогу, наша партыя павяля рабочы клас да перамогі і назаўсёды збудавала сацыялізм у першай рабоча-сялянскай дзяржаве на нямецкай зямлі”. Нічога асаблівага ў сказе, усяго адзін з

тысяч напісаных і сказаных сказаў, якія з часам гэтак жа мала кідаюцца ў вочы, як і колькасць сівых валасоў на галаве ў чалавека, якога бачыш кожны дзень. Але гэты сказ я павінна была напісаць сваёй рукой. За гэта мне плацілі, каб я пісала. Не будзь я такая пэўная, што Берэнбаўм чакае майго пярэчання, я спыталася б у яго пра пяць фальшаў, якія былі ў сказе.

Была пятніца, быў Берэнбаўмаў дзень. Снедаючы, я як бы перажывала пачуццём сон, які пакінуў ува мне нейкую ліпкую няўдобасць. Успамін пра яго лунаў па пакоі, як фантом, і як толькі я да яго набліжалася, распускаўся ў нішто. Я выпіла адну таблетку ад галавы. Было палова адзінаццатай. Яшчэ чатыры з палавінай гадзіны да службы ў Берэнбаўма.

Я якраз хацела прыняць гарачую ванну, калі пазванілі. Ірма прыйшла з рынка. Яна пашлёпала міма мяне на кухню. У цябе яшчэ ёсць час, сказала яна і паставіла кош з пакупкамі каля халадзільніка. Я купіла марынаваныя гуркі, мае дзеці так любяць марынаваныя гурочки. А ты любіш марынаваныя гуркі, спыталася Ірма, ідучы па калідоры ў пакой. Я прабегла за ёю. Яна з уздыхам упала ў чорнае крэсла. Ірма была няўкладная, але не тоўстая. Нягледзячы на гэта тры крэслы былі занятыя, як яна села. Заўсёды, сядячы за маім сталом, Ірма займала тры крэслы. Было немагчыма сядзець у адным, калі злева і справа ад таго, на які села Ірма, стаялі яшчэ два. На задняе білца левага яна паклала руку, а над сядзеннем правага падымалася вострае каленца нагі, костачкі якое пакоіліся ў Ірмы на сцягне. Я лічыла такую позу напружлівай; Ірма не.

Мне трэба з некім пагаварыць, сказала Ірма, ты не ўяўляеш сабе, якая я разбітая.

Я падумала, што яна была такая ж разбітая, як заўсёды, калі званіла мне ў дзверы. Неразбітая Ірма не заходзіла. Толькі пры кожнай новай разбітасці даведвалася я, што пазаўчора ёй сапраўды страшна добра пасвяткавалася з некалькімі страшна добрымі сябрамі.

Я лічыла немагчымым ненавідзець Ірму.

Што, спыталася я.

Ты не слухаеш навін. У навінах яны казалі, што на руска-кітайскай граніцы зноў стралялі. Ідзе вайна, гэта ж ясна.

Ірма ўзяла адну з маіх цыгарэт.

Мне абсалютна ясна, што цяпер ідзе вайна, сказала яна, раззявіўшы пры гэтым толькі ўнутраныя дзве траціны свайго шырокага рота, куточки губоў трымала амаль закрыта, — манера гаварыць, якую я ведала ў Ірмы і якая давала слухачу зразумець, што толькі што паведамленае само сабой разумелася і наўрад ці варта было дзеля таго расхлябеньваць рот на ўсю сцэжу.

Пачатак савецка-кітайскай вайны Ірма аб'яўляла ўжо каторы раз, так што я аж была паверыла, каб устрымацца ад лішніх праяваў здзіўлення, што Ірма зноў упарола дурноту. Яна раззявіла рот на ўсю поўніцу дзеля шырокай усмешкі, якая вываліла верхні рад зубоў разам з дзяснамі, і сказала: я думаю, ты няправільна разумееш мяне, вайна ёсць. Рускім цяпер якраз патрэбен вораг. Яны не могуць пракарміцца, неверагодна, але яны не могуць пракарміцца, разумееш ты. Ірма ўсё яшчэ выскалялася. У Еўропу сунуцца не важацца, вось ім і трэба пракруціць вайну з кітайцамі. Гэта ж абсалютна ясна. Ірма пахітала сваёй вялікай галавой, узмацніла ўсмешку да глыбокага, спачувальнага смеху і сказала: значыцца, я магу табе зусім нічога не гаварыць, і так усё ясна.

У яе інтымна-глыбокім веданні рускай палітыкі Ірма спасылалася на рускую бабулю, якая ў дваццатых гады прыехала ў Берлін артысткаю і там выйшла за немца. Доля рускай крыві ў ёй, сцвярджала Ірма, робіць яе здольнай на глыбокі зазірк у рускую душу, як гэта наўрад ці даступна рацыянальным немцам.

Думаеш, гэтым разам сапраўды вайна, спыталася я.

А што ж яшчэ, сказала Ірма рэзка хіхікнуўшы, тады і цяпер з амаль закрытымі куточкамі губоў: значыцца, сапраўды, так, калі б у мяне не было дзяцей, я пакончыла б з сабой. Хто гэта вытрывае, каб толькі чакаць, што яна пачнецца. І

нельга нікуды з'ехаць, ні ў Новую Зеландыю, ні табе ў Аўстралію. Ужо нават дзеці мае мараць пра вайну.

Я змоўчала, не сказала, што ніколі не марыла пра вайну.

Я ўвогуле не разумела, чаму людзі больш баяцца ўсеагульнай смерці, чым сваёй уласнай. Нібыта яно лягчэй паміраць аднаму. Ноччу прачнуцца,разумеючы, што вось цяпер якраз і маеш памерці, адзін, без развітання, і каля цябе няма нікога, хто паабяцаў бы нешта манлівае пра той свет, нікога, хто сказаў бы, што вось скоро там і пабачымся зноў; гэта была б страшная смерць.

Боль у галаве перапоўз на патыліцу і аж да плячэй. Я не ведала, як суцешыць Ірму. Калі вайна ўжо ідзе, ты заўсёды яшчэ можаш забіць сябе, сказала я.

У цябе што, фантазіі няма, спыталася Ірма, ці гэта зусім цябе не цікавіць.

Я сур'ёзна лічу, сказала я, усё сваё жыццё мы ведаем, што мусім памерці, а тым часам жа не забіваем сябе, прынамсі, большасць гэтага не робіць. Ірма, сказала я, мне страшэнна баліць галава. Ірма падцягнула калена і руку. Я думаю, усе мы тут павар'яеем, ты не думаеш, што ўсе мы тут павар'яеем. Ці ж не смех: усе мы вар'яеем, але зусім гэтага не заўважаем, бо ўсе разам памалу вар'яеем, а таму і не можам заўважыць гэтага.

А такі ж бо смешна, сказала я.

Раптам Ірма прыціхла і ўмасцілася ў адным крэсле. Спадніца ў яе закачалася вышэй худых каленяў, на якіх звычайна мясістыя і калонападобныя ногі лёгка ўбіраліся у мышцы, занадта вялікія, кранальна дзіцячыя ногі, нязграбнасць якіх кідалася ў вочы праз Ірміну любоў да ярка чырвоных ажурных гольфікаў. Мне было шкада яе. Так у мяне было з Ірмай заўсёды: альбо ненавідзела яе, альбо шкадавала.

Хочаш чаю, спыталася я.

Я зраблю марынаваных гуркоў, дзецям, мне ўжо й самой палепшала, праўда. Мож, яно было б найлепш, калі б мы ўсе павар'яцелі, не думаеш, што было б самае лепшае.

Я сказала, што і па-мойму гэта было б няблага-такі, і падумала, што я звар'яцею тут, на месцы, калі яна не перастане.

Зачыняючы за ёю дзверы, я рашыла, што цяпер ужо адчыню не раней, чым калі буду выходзіць на працу да Берэнбаўма. Ці магла я рашыцца яшчэ й ісці на рынак, калі б нарэшце выкінула з галавы Ірму з яе крутымі ідэямі, і тады не дайшло б да спрэчкі з Берэнбаўмам. Але так вось яно склалася з Ірмай, яна пайшла задаволеная, як наедзены вампір, а я засталася, спустошаная і бяскроўная. Ірміна думка, што ўсе мы разам павольна, не заўважаючы таго самі, вар'яеем і такі павар'яеем, чаплялася за мяне аж да самага Берэнбаўмавага дома. Была пятніца, Берэнбаўм адчыніў сам. На ім была светлаблакітная кашуля пад цёмнасіняй, мне яшчэ невядомай вязанай кофтай, шэрыя штаны і не як заўсёды бардовыя скураныя пантофлі, а чорныя зашнураваныя чаравікі. Ён усмешліва, у добрым настроі, павітаўся, нібыта толькі што перажыў нешта нязбыт якое радаснае альбо нечагась такога чакаў. Мне ўсё яшчэ балела галава, і Берэнбаўмаў непрыхавана радасны настрой дражніў мяне.

Такім ён, відаць, бываў раней, калі рука яшчэ не боўталася на сутлобе, калі ён яшчэ падпісваў ёю назначэнні і звальненні, уладна паляпваў па сталах, засядаючы на нарадах, альбо падаваў яе, вітаючы іншых магутаў свету гэтага. Неразбуральны, адораны вечным жыццём Берэнбаўм.

Добра, што Вы тут, сказаў ён, я чакаю незвычайнага госця. Сёння мы пачнём трошкі пазней.

Ён правёў мяне ў пакой, у якім прымаў мяне першага разу і ў які з таго часу я ні разу не заходзіла.

Я мушу сёння пазлаўжываць Вамі, але не палохайцеся, фраў Палькоўскі, ніякай працы галаве, ніякай разумовай працы. Зараз вось прыйдзе пісьменнік, Віктар Сэнсман, ён, кажуць, напісаў некалькі вельмі цікавых кніг, я іх не ведаю, не чытаў,

але мне дакладвалі. Я б хацеў папрасіць вас пабыць на сустрэчы і занатаваць ход гутаркі.

Вы не давяраеце яму, спыталася я.

З мастакамі трэба быць асцярожным, яны лёгка заводзяцца, калі заходзіць пра іх мастакоўскую свабоду. Вы што-небудзь ведаеце пра яго?

Я чытала дзве яго кнігі, лёгкія, на лёгкую ж пацеху палітычныя раманы, якія абавязаны сваім поспехам непаразумею, сваёй крыклінасці. Сусветнаведомыя ісціны Сэнсман пераказаў так спаважна, аж можна было падумаць, што сярод іх крыецца ягоная, асабістая, гэтым разам ужо самая ісціная ісціна. Я сказала, што сама хоць і чула пра Сэнсмана, але каб чытаць, дык нічога ягонага не чытала.

Берэнбаўм папрасіў дапамагчы накрыць стол на каву. Левай рукой ён адчыніў шклянныя дзверцы шафы, у якой стаяў мэйснэраўскі кафеіны сервіз, дэкараваны вінаградным лісцем. Тры кубачкі і ўсё, што да гэтага яшчэ патрэбна, сказаў ён і пайшоў, шпарчэй і спаважней, напружаней, чым звычайна, у кухню, паставіць вады на каву.

Берэнбаўм і я разам накрылі кафеіны столік для госця, якога мы разам чакалі. Я адзначыла свае руцінныя, звыклія рухі. Рабіла ўсё машынальна. Сподачкі, кубачкі, дзе, калі ласка, лыжачкі. Вось гэтак сама я з мамаю, калі яшчэ жыў тата, кожнае нядзелі накрывала кафеіны стол. Нешта фамільярнае пайшлося паміж Берэнбаўмам і мною, нейкая забароненая нармальнасць.

Нарэшце пазванілі. Берэнбаўм трошкі памарудзіў, ідучы да дзвярэй, нібыта не хацеў стварыць уражанне, што чакаў госця нецярпліва.

Віктар Сэнсман выглядаў як і на фота, якое я бачыла: бледны твар, на якім рэзка праступалі шырокія косці сківіц, маленькія, нібы агорнутыя вечнай усмешкай вочы, высока ўскінутыя бровы пад наўскаса змаршчыненым лобам, усё выдавала намаганне кожнае хвіліны рабіць уражанне цікаўнага і разважлівага чалавека. На ім былі джынсы і зямлістага колеру ваўняны жакет са скуранымі налокатнікамі. Берэнбаўм прадставіў мяне як сваю правую руку і ў доказ таго паклаў на стол дрыготлівы кавалак мяса, які я мела замяняць яму.

Ён не давярае мастакам, сказала я, каб растлумачыць маю прысутнасць.

Законна, законна, паспешліва сказаў Сэнсман, з чаго ніяк не вынікала, ці ён ухваляў Берэнбаўма, ці яму пагражаў.

Я наліла кавы. Сэнсман падзякаваў лёгкім мігам вачэй. Што прывяло яго сюды — гэта непаўторна яркая біяграфія Берэнбаўма, сказаў ён. Мне здалася гэта залішне, але даравальна, зрэшты ж ён мусіў неяк дагадзіць Берэнбаўмаваму настрою, пры патрэбе, можа, нават улесціцца, калі ўжо хацеў нешта выкалупаць з яго. Мне нават хацелася ягоную перабольшаную ветлівасць — амаль кожны свой сказ ён пачынаў з „гер прафесар” — прыняць да ведаму як іронію альбо знак суверэннай пагарды. Берэнбаўм жа, праўда, не даў сабе клопату распазнаць у гэтым нешта іншае, чым толькі высокі рышпект. Не трэба было быць Сэнсманам, каб ведаць, што ён ніякі не агітатар, не „патрасацель умоў і ваабражэнні”. У ягоных кнігах таксама не было ніякіх мяцежнікаў духу, толькі нейкія безабаронныя стварэнні з высахлымі душамаі, так што я, чытаючы, пыталася ў сябе, як ён мог на працягу ўсяго пісання дабравольна вытрымліваць кампанію гэтых герояў, не зрабіўшыся мяцежнікам за іх ці супроць іх. Ён быў танчэйшы, чым я думала, сухашчавае цела без плоці і мышцаў, перад якім ён накрыж і вуглавата трымаў свае верхнія канечнасці, чым вельмі нагадваў садовае крэсла-складанчык. Ён крануў мяне, і хоць кволая постаць і яе адбітак у ягоных кнігах хутчэй адгіджвалі, я не магла выносіць самога дапушчэння, што ён думае пра мяне, як я думала пра хатнюю служанку, што менавіта яна і была Берэнбаўмава крэатура. Мне падціскала і падпірала намякнуць яму, што ён, калі хоча займець хаўрусніцу супроць Берэнбаўма, можа мець памянёную ўва мне і што ён мог бы разлічваць на мяне.

Недзе праз паўгадзіны я ўжо стаяла паміж люстранымі дзверцамі шафы і абцягненым аксамітам гарнітурам, вішчала і палівала, як магла Сэнсмана, называла

яго смярдзючым дрыстуном, а Берэнбаўма вузкалобым бонзам, чыёй падручніцай я ні хвіліны больш быць не хачу. Прычына майго шалёнага прыпадку, дзіцячай неабмежаванасці якога я засаромелася ўжо ў момант самога выбуху, была смешная; не менш смешная, як і дапушчэнне, што такому чалавеку, як Віктар Сэнсман, хай сабе ён і худзюшчы, бы Хрыстос на крыжы, патрэбна маё заступніцтва.

Сэнсман раскажаў, што працуе над раманам пра жыццё ў Берлінскім універсітэце на пачатку шасцідзiesiąтых гадоў, і як што Берэнбаўм у тыя часы ў універсітэце чыніў важныя функцыі, ён спадзяецца атрымаць меркаванне гера прафесара пра пэўныя дакументальна мала зафіксаваныя падаплёкі. Яшчэ пакуль Сэнсман гаварыў, на твары ў Берэнбаўма расплылася амброзія боскай шчырадушнасці, міласлаўя і гатоўнасці шчодрасці і любаддушна ўзычыць таго, падзяліцца чым ён ласкава папрошаны. Гэта быў хвалюючы час, як Вы можаце сабе ўявіць, і так неяк адразу пасля пабудовы нашага антыфашысцкага абарончага вала, сказаў ён.

Адно толькі запрашэнне ўпісаць гэтыя словы, нібыта былі яны як словы, скажам, „кветка, сабака і мур”, абурыла мяне. Я занатавала: Б.: час пасля збудавання антыфашыва быў хвалюючы.

Сэнсман сказаў, што тады яму было чатырнаццаць, гэта мела азначаць, што ён быў занадта малы, каб нешта цяпер успомніць, альбо што ён быў недастаткова дарослы, каб асмельвацца цяпер успамінаць адназначна дакладна. Толькі паведамленне, што Сэнсман у той час быў на дваццаць чатыры гады маладзейшы, чым цяпер, здалося мне банальным, залішнім для пратакола.

Тады, сказаў Берэнбаўм, перад гістарычным жніўнем 61-га, яму, калі раніцай, перш чым увайсці ва ўніверсітэт, ён зірнуў на ліпы, часта бывала ўява, быццам ён бачыць, як патокі жыццёдайнага соку маладой рэспублікі, чырвона-пульсіўна выліваюцца з Брандэнбургскай брамы проста на прагныя, драпежныя целы ворага.

Сэнсман маўчаў, запаліў цыгарэту; выпускаючы дым першай зацяжкі, ён глядзеў на мяне. Гэты позірк, ды яшчэ і разнапружанае, падобнае на ўздых, выдыханне дыму, справакавала мяне на падумку, быццам ён хоча пасігналізаваць мяне пра палёгку, якую ён, глянуўшы на аднадумніцу, мог бы атрымаць. Я падумала нават, што разгледзела просьбу ў Сэнсманавых вачах. Сэнсман не мог адважыцца на адкрыты пратэст ці нязгоду, і я павінна яму дапамагчы.

І тады Вы самі рашылі, што лепей пускаць кроў і пабудавалі мур, каля якога маглі б дзюравіць людзям целы, сказала я.

Дзве-тры секунды было так ціха, нібыта ўсім дух перахапіла. Тады выступіў Берэнбаўм, усміхнуўся Віктару Сэнсману: але ж бо так, фраў Палькоўскі, і з такімі поглядамі, як у вас, мы тады ў універсітэце мусілі змагацца.

А Сэнсман сказаў Берэнбаўму тонам, які гучаў, быццам разумныя дарослыя паразумеліся за плячыма ў недальнабачнага дзіцяці: я таксама думаю, што гэта было неабходнае рашэнне.

Я шпурнула аловак у мэйснэраўскае чарэп'е з вінаградным дэкорам і закрычала.

* * *

Сярод няшчасцяў майго дзяцінства было і тое, што мой бацька быў дырэктарам школы, у якую паводле распарадку пра параённае размеркаванне школьнікаў я мусіла хадзіць. Мой бацька некалькі разоў спрабаваў аберагчы мяне, а найперш сябе самога, ад гэтай пытки. Але па няўмольнай волі ўладаў мы, нават і па-за хатняй сямейнасцю, дзесяць гадоў заставаліся адно да аднаго прыкаваныя.

Адсутнасць бацькі у першыя сем гадоў жыцця зрабіла маё выхаванне справаю Іды і мамы. Бацька ўмешваўся толькі тады, калі ён лічыў патрэбным абараняць маму ад мяне, альбо, што здаралася часцей, калі трэба было заняцца маім палітычным выхаваннем. Тады ён падсаджваўся да мяне за круглы стол, засланы белым з блакітнымі гарошынкамі абрусам, і гаварыў пра аплот сацыялізму, які ўсупраціўся імперыялістычным падпальшчыкам вайны, пра слаўную барацьбу

камуністаў за канчатковае вызваленне чалавецтва, пра апошнія кроплі крыві і святых ахвяры, якім і ён даў прысягу. Цікавей было, калі ён расказваў, як ён, просты рабочы хлопец, біўся з гімназістамі, што ён азначаў як „мая школа класавай барацьбы”. Перад словамі „гімназія” і „гімназісты” ён заўсёды рабіў кароткую паўзу, нібыта збіраў іх, як сліну ў роце, каб потым з пагардаю выплюнуць.

Не мела значэння, пра што ён гаварыў. Толькі — што ён сам-насам са мною сядзеў за сталом і свае словы адрасаваў толькі мне, было адзінае, што значэнне мела. Часам я ледзьве слухала яго, а больш рабіла так, каб ён паверыў, што я слухала яго. Я намагалася выглядаць разумнай і ўважлівай, час ад часу згодліва ківала, каб ён не страціў апавядальніцкага імпульсу. Нягледзячы на гэта яго педагогічныя высільванні ніколі не зацягваліся больш як на дваццаць мінут. Тады ён звычайна прыціскаў абедзьве далоні да канта стала, адціскаўся назад, казаў: так, тады мы яшчэ разок, і ішоў у свой кабінет.

Я прыдумвала сабе пытанні, якія, лічыла, яму падабаюцца. Кожныя колькі гадоў нараджаецца такі геній, як Сталін? — Кожныя сто, а можа, толькі кожныя дзвесце. Ці будуць пры камунізме забойцы? — Не, тады забойцаў больш не будзе. Гэта былі фальшывыя пытанні, на іх лёгка было адказаць. Я ўсё яшчэ стаяла каля стала, чакаючы, калі ён зноў пакіне пакой.

Я пачала прыдумляць пытанні, на якія ён не адкажа адным сказам, раздзяліўшы яго на чатыры-пяць крокаў каля мяне, і пры гэтым зрабіла адкрыццё, без якога маё дзяцінства, маладосць і, чорт яго ведае, што яшчэ, склаліся б інакш. Над гэтым пытаннем я працавала цэлы тыдзень. Я была ўрэненая, што яно азадачыць яго, зробіць уражанне і што яно будзе дастаткова складанае для даўжманай размовы за сталом. Я перачакала адзін вечар, калі мама пазней вярталася дамоў і я магла спадзявацца, што ніхто не адцягне яго ад мяне і ад майго пытання. Ён і я сядзелі за вячэрай. Ён еў памідоры. Калі рабочы клас самы прагрэсіўны клас, сказала я, ён, як адзіны такі клас, мог бы запабегчы фашызм; чаму рабочы клас не зрабіў гэтага. Ад цынгі ў час палону бацька страціў усе зубы. Калі ён еў хлеб, дык часта высоўваў язык і злізваў крышкі. Ён высоўваў ніжні рад дзяснаў над ніжняй губой і гэта выглядала, быццам ён шчэрыць зубы. Праглынуўшы нарэшце такім спосабам адкушанае, ён спытаўся, хто мне набрахаў усяго гэтага глупства.

Горш і быць не магло. Не толькі таму, што пытанне яму не спадабалася, ён паставіў нават пад сумненне маё аўтарскае перашродства. Я баранілася, сама ўжо не ведаю, як. А бацька быў перакананы, што я стала ахвярай варожых падкопаў, але так і не змог растлумачыць мне, хто ж апрача рабочага класа мог бы заступіць дарогу фашызму.

Ты хочаш сказаць, што віна не на злачынцы, а на самой ахвяры, грымеў бацька.

Калі ахвяра не абараняецца, дык і яна вінаватая, крыкнула я. Я змагалася за віну ахвяры, як за сваё жыццё. Напал гэтага вечара глыбока залёг мне ў памяць, аж да сёння разбірае, калі раўняюць ахвяру і невінаватасць, што, зрэшты, часам зводзіць мае думкі на небяспечныя сцежкі.

Але найперш у той дзень я засвоіла, што я толькі тады магла зацікавіць сабою бацьку, калі мае пытанні яму не даспадобы. Пра віну рабочага класа мы спрачаліся, пакуль не вярнулася мама і не спыніла.

Як што мне не ўдалося спадабацца яму, думала я з таго часу толькі пра тое, як яму не падабацца. Я больш не пыталася пра гераічныя подзвігі камуністаў; я сумнявалася ў іх. Мне больш не трэба было тлумачыць, што гэта значыла, калі я дзе-небудзь чула, што свабоды меркаванняў няма. Я сцвярджала гэта сама. Мае бацькі не маглі растлумачыць спусташальны паварот маіх палітычных поглядаў нічым іншым, як што я падупала варожым уплывам у маім бліжэйшым атачэнні. Падазрэнне ўпала на клас, і бацька, дырэктар, пайшоў на меры, каб усупрацівіцца ідэалагічнаму разброду ў 7 Б класе.

Адразу ж увялі ўрок з агладам газет, і кожны настаўнік, здавалася, зацяўся не аддаваць нам ні ў якім разе часткі сваіх ведаў без гэтых палітычных уступаў.

Матэматык быў не проста матэматык; матэматыка ў руках класавага ворага была інструментам прыгнёту пануючага класа, гэтак сама біялогія, хімія і спорт.

Становішча было жахлівае. Толькі адно само маё існаванне ўжо рабіла мяне вінаватай, мяне, дачку дырэктара, якая спасобіла ўвесь клас на педагагічныя тартуры і тое толькі таму, што паспрачалася з бацькамі.

Да таго ж я бачыла недавер у вачах аднакласнікаў, якія павінны былі падазраваць, што я даносіла на іх. Каб рэабілітавацца перад імі, я павінна была больш адназначна, чым іншыя, пратэставаць супроць выхаваўчых мерапрыемстваў, часцей за іх падкідаць настаўнікам падступныя пытанні; я павінна была, калі хацела выжыць у сваім класе, станавіцца на чале супраціўлення.

Мне было трынаццаць. Я дабілася, што бацька цяпер нарэшце зацікавіўся мною. Засынаючы, я часта нават жадала, каб ён памёр.

У тым годзе вышэйшае школьнае кіраўніцтва ўказала бацьку дэманстрацыю школьнікаў на 1 мая спачатку пяць разоў прарэпеціраваць, гэта было ўказанне нашай школе, майму класу і майму бацьку, школе, якая самым ганебным чынам звярнула на сябе ўвагу сваёй недысцыплінаванасцю і бяздарнасцю ў ваеннай падрыхтоўцы. Дома бацька бушаваў. Школьная інспектарка — ідыётка, дурная гусыня, асталопка-каза; у вынаходстве новай брыдкай лаянкі яго фантазія далёка не сягала, ён увогуле быў без фантазіі. Зрэшты ён вам не які там казарменны гофшляйфэр, гоп-брык-дагарынагамі, ды і школа вам не муштравальны пляц. Ён нешта такое прыдумае. Але нечагась такога ён не прыдумаў. І мы маршыравалі. Па Курт-Фішэр-Штрасэ, міма гайка Шэнгольцэр Хайдэ да могілак, на якіх цяпер хавалі Берэнбаўма, і назад, кожнае папалудне ад чацвярга да суботы; у суботу падаў дождж. Падчас маршыроўкі па Курт-Фішэр-Штрасэ, каля дома, у якім жыве пісьменнік Штэфан Хэрмлін, рад, на правы фланг якога мяне паставілі, рашыў унікнуць тартураў уцёкамі. Мы дачакаліся невялікай дарожкі, куды выходзіў ледзь бачны пячорападобны ўваход, які прадзерлі дзеці праз густое кустоўе, якое аддзяляла вуліцу ад Шэнхолцэнэр Хайдэ. Там мы і растварыліся, шпарка і бязгучна, як Вінэту, і калі б Рэнхэн Баўдэ не данесла на нас школьнаму кіраўніцтву, нашыя ўцёкі, падобна на тое, засталіся б без наступстваў. Але Рэнхэн Баўдэ наклепала на нас, хай і не таму, як яна, прыціснутая намі да паказанняў, патлумачыла, што прынцыпова не ўхваляла нашага ўчынку, а таму, што іншых, і яе ў тым ліку, мы пакінулі на пропадзь. Уцекачы дамовіліся, што я, як дачка дырэктара, менш за каго яшчэ мела баяцца, а таму павінна ўзяць на сябе ролю завадатаркі, так сказаць, канавода, — даручэнне, якое я ўдзячна прыняла, бо яно давала мне нагоду даказаць, што я сапраўды была адна спасярод іх, свая, іхняя, і срала я на тое, што я дырэктарава дачка, і я ўвогуле мачаіспускала на тую іхнюю школу, і на бацьку, і на маці. Але што я клала з прыборам на ўсё чыста ўсенька — гэта ці не залішне падазрона, як на іхнія вочы і вушы.

Так я трапіла ў трохкутнік паміж ван Гогавымі сланечнікамі, бацькам і маці. Усе ўтапырыліся на мяне: тыя раўнадушна, бацька поўны нянавісці, маці — у распачы. Усе былі адзіныя ў адным, схаўрусаваліся. Бацька з інспектаркай, якая ўжо больш не была дурная гусыня, нават з Рэнхэн Баўдэ, хоць яна і была двоечніца; маці з бацькам, бо то ж ён меў рацыю; сланечнікі віселі на сцяне і зрасліся з ёю. Жалезнае адзінства, якое я нечым, сама не ведаю чым, заклала, перад якім стаяла бязрадная з немым крыкам адчаю.

Гэта было такое самае адзінства, якое я зноў пазнала паміж Сэнсманам і Берэнбаўмам: яно спляло поўнае супадзенне паўсталых з агульных інтарэсаў правілаў гульні. Гэтым разам я была служанка такога адзінства, а не ахвяра. І зноў я стаяла паміж сценкаю шафы і абабітай мэбляй і крычала. Што ці ж ніхто не ведае, што усе мы разам спакваля, не заўважаючы таго, дурнеем і вар'яцеем, крычала я, ці ж бо ніхто не чуў апошніх навінаў. Ідзе вайна, ясна ж як божы дзень, што ідзе вайна, вайна паміж чыстымі вар'ятамі, якія не ведаюць, што яны вар'яты, і хто ведае, чаго толькі яшчэ я ім там панакрычала.

Калі я бразнула за сабою дзвярыма, перад домам стаяў кармазынава-чырвоны аўтамабіль, а праз гародчык ішоў худы, высокі чалавек. У яго быў, не — на ім быў бледны, амаль белы твар і на ім шэрыя, нерухомыя вочы, тупыя і бліскучыя адначасова, быццам яны не маглі нічога бачыць, альбо бачылі ўсё. Ці яно тое залежала ад майго разварушанага настрою, ці ад таго, што балела галава, хай не ўся, а толькі правая палавіна, ці можа гэта былі толькі вынікі Ірмінага візіту, але мне здалося, быццамкі я заглянула ў вочы смерці. Гэта была мая першая сустрэча з Міхаэлем Берэнбаўмам.

Ніякаяга шуму, толькі шаласценне апалага жухлага лісця пад маімі нагамі. Безжыццёва ўлёгся „гарадок” у кастрычніцкім туманным чадзе. На флагштоках у прадемсах нябачныя жыхары павывешвалі сцягі, якія абвісла анучыліся ў поўнай бязветрані. Я ўзбегла на насыпную дарогу, адразу каля каменнай рыны, куды вецер нагурбаваў сухога лісця, і шумна павалачыла нагамі праз гэтую ўжо загніласць, пакуль так не выйшла з паўкола „гарадка”, дзе шнуравалі машыны. Усё належыць вам, думала я, брук, дамы, дрэвы, святло за вокнамі. Усё належыць Берэнбаўму і гэтаму чалавеку з мёртвымі вачыма, магчыма, нават і Сэнсману. Я таксама належала ім, калі ўвайшла ў іхні дом, пракляты дом нумар шэсць на вуліцы Ціхай, з персідскімі дыванамі і квяткастымі гардзінамі, са сценкаю-шафай і мяккім гарнітурам і заржавелым бярэзнікам на сцяне замест ван-Гогавых сланечнікаў.

Дома, бадай што, не мела сэнсу паліць святло. Я сядзела на чорным крэсле і ўяўляла сабе, якой брыдкай і смешнай я павінна была выглядаць, калі ўзвілася перад Сэнсманам і Берэнбаўмам, як разбушаванае дзіця. Усё, што робіцца, — фальш, думала я, можна рабіць толькі фальш. Кожны мой крок вядзе да памылкі, кожны рух скранае нешта фальшывае. Што гэта за свет, у якім не зробіш нічога правільна. Напрыклад, мая цётка Іда, якая ўбухала трыццаць гадоў жыцця, скупаючы нататнікі, маленькія фальклорныя лялькі, шчаўкунчыкі і насценныя талеркі, якія таварыства, у якім Іда зарабляла мізэрныя грошы і назва якога гучала так хораша: Таварыства ўраемаразумеання ўсіх народаў, раздарвала ўсім сваім сябрам за мяжою. Што магло быць у тым фальшывага — купляць маленькія лялькі, каб нехта дарыў іх на знак дружбы. Калі я расказала Ідзе, даведаўшыся, што менавіта Таварыства ўзаемаразумеання ўсіх народаў было філіялам сакрэтнай службы, яна засмяялася, сказала, што яна ўвесь час кажа, што людзям мрояцца розныя прывіды, і — купляла гэты хлам далей, дзень у дзень, аж пакуль не памерла. І хто мог ведаць, чаго нарабілі тыя Ідзіныя лялькі. Іх можна было б падарыць, напрыклад, амерыканцу нямецкага паходжання ў Лексінгтоне, Кентукі. Усе нямецкія амерыканцы займаюцца даследаваннем генеалогіі, так сама і гэты, чые продкі дзвесце гадоў таму назад перабраліся з Мекленбурга ў Амерыку. Чалавек з Лексінгтона, Кентукі, захаваў да Мекленбурга тайную замілаванасць, якая праз ляльку, апранутую, натуральна, памекленбуржску, так развінулася, што чалавек быў гатовы даведацца пра хаванае ў тайнасці імя самага надзейнага скакавага каня з Лексінгтона, Кентукі, і выдаць яго таму, хто перадаваў тую лялечку, аж у выніку балгарская сакрэтная служба перад адным забегам здолела пусціць у ход свой парасон з атручаным вастрыём супроць каня-фаварыта, якому прадказвалі будучыню, падобную на будучыню легендарнага Мэна о’Вара і тым самым забяспечыць перамогу рускаму воіну Аніліну, кавалеру ордэна Савецкага Саюза, перамогу на вялікім міжнародным дэрбі. Іда не змагла абвергнуць сваёй віны ў саўздзеле ў злачынстве, нават з улікам таго, што яна не мела аніякага ўяўлення пра падступныя махінацыі дзялкоў з Таварыста ўзаемаразумеання ўсіх народаў і ведаць не магла, якое палітычнае значэнне надавалася забойству такога каня як Мэн о’Вар, выявы якога віселі на сценах у Кентукскіх адміністрацыйных офісах і броварах, як у нас партрэт кіраўніка дзяржавы. Мне выпадкова расказаў пра гэта адзін праязны студэнт-германістыкус з Лексінгтона, Кентукі, якога аднойчы ўвечары граф прыгроб з сабою ў кнайпу.

Калі я мусіла выслабіць Ідзін пакой ад усяго, чаго яна за сваё жыццё паназвалакала, я знайшла тры кардонныя скрынкі, набатаваныя гэтымі лялькамі,

якія Іда зберагала для дэманстрацыі праяваў сваёй, нашай дружбы. Я раздарыла іх дзецям, якія гулялі каля бачкоў са смеццем, туды я выкінула Ідзіну бялізну, стары абутак і ўсякую іншую спадчынную непатрэбшчыну, перш чым Іда сама абярнулася ў попел.

* * *

Я больш не хацела працаваць на Берэнбаўма, хоць, калі ўсё як след прыкінула, магла б быць вінаватая не больш за машынку, на якой друкавала. Хто закіне віну той машынцы толькі за тое, што нейкі забойца на ёй выстуквае сваю споведзь. Але я была не машынка, нават калі ў дачыненні да Берэнбаўма і рабіла так, быццам мною карысталіся менавіта як безгалосай машынкай: надзейная, непасрэдная, гатовая чакаць, нямецкая вартасная праца. Тым часам толькі мной адной правільна зразуметае, разыходзілася, распальвалася, разрасталася ў нейкі бясформны вырост, які аплятаў мае жылы, як ліяна, буяў вакол майго сэрца і шнураваў спазмамі страўнік, аж я нават часам баялася, што маёй грудной клетцы не хопіць прасторы на дыханне.

А не хапала мне, як тое даказаў мой выбух, духоўнай дыстанцыйнасці даследчыка прыроды, які можа спакойна назіраць, як леў задзірае зебру, бо яго цікавіць толькі адно: як леў задзірае зебру, як ён яе высочвае, як цікуе за ёю, за што найперш хапае, ці адразу забівае, а ці спакваля. Што леў задзірае зебру — гэта ў яго, даследчыка, натуральна і не падлягае ніякім маральным ацэнкам. Калі б мне ўдалося пацікаваць за Берэнбаўмам вачыма натураліста, а яшчэ лепш, бяздушным вокам кінакамеры, я ні ў якім разе не магла б пачуцца ягонай ахвярай, не больш, чым той даследчык пачувае сябе ахвяраю льва. Даследчык не ненавідзіць ільва; а я ненавідзела Берэнбаўма.

Калі яго ногі, успамінаючы свае колішнія самастойныя крокі, сімулявалі юнацкую выхадку, я ненавідзела яго; калі ён, каб падумаць, эфектна адкідваў галаву і заплюшчваў вочы, я не магла адвесці позірку ад яго напятай шыі, на якой пад маршчыністай скурай выразна праступаў гарляк, і мне запомнілася, быццам я часам чула, што чалавеку, каб яго хутчэй задушыць, трэба зашнуць у горла пад'язычную костку. Мяне гідзіла далікатная, завялая скура на яго моцных руках; мяне раздражняла пэўная ўзнёсласць у ягоным голасе, нейкая падхалімская мяккасць, якую ён укладваў, пачынаючы гаворку са мною па-за межамі нашай дамовы. Я ненавідзела нават заняпаласць яго цела, якое ён спрабаваў схваць пад дарагой вязанай куртай і якое мне, калі б тады я мела адназначна растлумачыць сваю бязмежную агіду, хутчэй павінна было б даць пачуццё задаволенасці Мне было так, быццам я ненавідзела Берэнбаўма ў натуры, быццам ува мне існаваў нейкі генетычны код, які перасцерагаў ад Берэнбаўма, як певень ад шуляка. Певень баіцца шуляка, ён не ненавідзіць яго. Я пыталася ў сябе, што ж гэта такое, чаму ў чалавеку страх перарастае ў нянавісць. Я не павінна была ненавідзець Берэнбаўма, калі б я яго не баялася.

Пазней, калі я ўбачыла ўжо, бадай, спісанага Берэнбаўма ў ложку за рашоткай, як ён там ляжаў, падначалены нейкай іншай уладзе, перад якою Берэнбаўмава ўлада ў жыцці выключалася, як лямпачка перад сонцам, я магла б з ім замірыцца. Ён быў пераможаны, хай не мною, але я чулася ў тыя хвіліны пераможцай. Тады, прагны і бессаромны, Берэнбаўм працягнуў да мяне сваю трупна-белую руку. Нават надмагільнага Берэнбаўма я баялася, і сапраўды, ён быў пераможаны, толькі калі сканаў.

Увечары пасля візіту Сэнсмана я рашыла ніколі больш не бываць у доме на вуліцы Ціхай шэсць. Я больш не хацела працаваць на Берэнбаўма. Я хацела вучыцца на фартэпіях.

* * *

Тэгля Фляйшэр аж лёгенька сумелася і ўскрыкнула, убачыўшы мяне ў сваіх дзвярах. Якая неспадзяванка, сказала яна, прычым засталася няясна, парадаваў яе мой візіт, а ці не. Яна правяла мяне ў пакой з балконам, дзе на авальным стале свяціўся чайны падагравальнік. Праз акно лілося белае святло вулічнага ліхтара. Прабачце, сказала Тэгля Фляйшэр, і ўключыла таршэр, я тут трошкі залетуценілася. Яна паставіла на стол другі кубачак, падставіла мне крэсла, а сама села на сафу, дзе яна, відаць, упоцёмках і летуценіла. Яе вочы за тоўстымі шкельцамі акулераў блішчалі трошкі больш вільготна, чым звычайна. Яна, мусіць, плакала, ад шчасця або з няшчасця. Яна прагрэбла пальцамі валасы, нібыта хацела закруціць іх у куклу, якою ўжо даўно ахвяравала свайму каханню, да чаго рукі яе ніяк не могуць прывыкнуць і толькі збянтэжана тузаюць завіўку.

Да мяне ніколі не заходзяць, сказала яна, акрамя вучняў, ніхто не бывае, сказала яна. Раней, калі жыла мама, заглядвалі яе сяброўкі, а ўжо тым часам і яны паўміралі. Яна паглядзіла вышытую настольніцу і ўсміхнулася, нібыта была абавязана перапрашацца перад мною за сваё адзіноцтва.

Гэта так добра, што зайшлі да мяне, сказала яна, тонкім голасам забалансаваўшы гэтае „так” на пачатку фразы.

Ага, сказала я, мы жывём ужо дзесяць гадоў у адным з Вамі доме, а ўсё яшчэ адна адну не наведвалі.

Яна паглядзела на мяне з чаканнем, і я адчула сябе мусовай растлумачыць, чаму мне ў гэты дзень аж так зарупела пастукацца ў дзверы да Тэклі Фляйшэр. Яна падазравала, што я проста зайшла ў госці, а я не магла адважыцца сказаць ёй неверагоднае — што прыйшла толькі як вучаніца, а не візітантка, што сапраўды ніхто ў яе не бывае, і я таксама.

Во такі выдаўся дзень сёння, сказала я. Прынамсі, хоць тут не схлусіла.

Яна спакойна сядзела на бідэрмаераўскай сафе. Яе цёмна-чырвоны аксамітны касцюм, шырокі, мяккі кітэль, з такімі самымі шырокімі штанамі-пірамідамі былі такога самага колеру, як і невялікія ружы на абшыўцы сафы. Я ніколі не задумвалася, як добра выглядае кватэра Тэклі Фляйшэр. Цяпер, пабачыўшы, не магла сабе ўявіць ніякай іншай. Далікатны сакратэр, камода, стары медны таршэр з пажоўклым шаўковым абажурам, вялізны мірт каля акна, прыгожы, ужо добра-такі стаптаны дыван каля дзвярэй, усё ад перастаялае гістарычнасці, як і сама Тэгля Фляйшэр, пастарэлая Тэгля Фляйшэр у абвіслай вопратцы, заўсёды такой крыху смешнай, калі яна з сарамлівым разлётам сваіх барочных клубоў ішла па нашай вузкай, застаўленай прыпаркаванымі машынамі вуліцы.

Усё тут спадчыннае, сказала яна, я ўсё тут ведаю, колькі сябе памятаю. Якое шчасце, што мама нічога не выкідала, пры ўсім тым хламе, які можна купіць. Мне патрэбны рэчы прыгожыя.

Я згадала свае чорныя крэслы і сказала, што ўсё тут вельмі добра ўпасавана, і яна, і мэбля. Што яна прыгожа глядзіцца на сафе, дадала я.

Яна запляскала ў далоні, як малая. О, усклікнула яна, вы робіце мне кампліменты. Які сёння цудоўны дзень. Гэта нам трэба адсвяткаваць, у мяне там драбнютачка лікёру, што прыслала цёця Хільдзі да дня нараджэння. Што, калі я Вас пачастую.

Не чакаючы адказу, пабегла на кухню, і вярнулася з дзвюма лікёрнымі чарачкамі і з непачатай пляшкай лікёру.

Нешта італьянскае, сказала і потым па складах: а-ма-рэ-та.

Даволі салодкая штука, нам добра ўсмакавала. Тэгля Фляйшэр расказала, што яна з таго часу, як сорок гадоў таму перабралася з Гюстрава ў Берлін, жыла ў гэтай кватэры, спачатку ўтраіх, — бацька, маці і яна, пасля, як памёр бацька, удзвюх, а цяпер вось адна. Яшчэ і маці давала ўрокі па фартэпіяна. Так вось і жывём далей, праўда ж.

Я сказала, што мне здаецца, быццам чалавек у сваім жыцці асуджаны рабіць

адны і тыя самыя памылкі. Нават радыкальна памяняўшы ўсе вонкавыя абставіны і верачы, што ўжо раз і назаўсёды прадухілены паўтор нейкага пэўнага канфлікту, раптам зноў сутыкаешся з нечым падобным да перажытага і зноў непазбежна даешся злавіць сябе.

Але ж фраў Палькоўскі, яна адставіла на стол сваю пустую чарку. Вы не павінны гаварыць такога, Вы такі моцны чалавек. Як мама. Мама таксама была чалавек моцны. Мне казалі, што Вы пакінулі добрую пасаду, хоць вы на часе разлічваеце толькі на сябе. Мне б Вашу мужнасць, мілы мой Божа, я даўно пасекла б піяніна на дробныя кавалкі і павыкідала б іх у акно.

Крыху схіліўшы галаву, ад чаго ўпарта выстаўляўся яе круглы, бясконтурны, схаваны ў шыі падбародак, глядзячы па-над міртам кудысьці бязмэтна ў акно, сядзела яна сярод ружаў на сафе.

І вы не любіце граць на піяніна, спыталася я. А я вось дык мару іграць на піяніна, нязбытная мара мая, бо бацькі колісь да дня нараджэння замест піяніна падарылі акардэон, з педагогічных меркаванняў. Спярша я павінна была даказаць сур'ёзнасць сваёй любові да музыкі, перш чым у цесны пакой будзе ўбатавана такая чорная гаргара. Але ж як я магла даказаць сваю прыкіпдасць да музыкі — на акардэоне.

Яна не слухала мяне, усё глядзела ў акно, у якое марыла выкінуць піяніна.

Я б хацела быць тэрарысткай, сказала раптам, тэрарысты не адзінокія. Калі яны шпурляюць свае бомбы, дык усё адно не адны, а пазней, у турме калі, дык цэлы свет падымае гвалт, што вось каторы там мусіць сядзець у адзіночцы. А я кожнага дня сяджу адна, і ніякіх табе гвалтаў. Яна выцягнула ногі на сафе і адным глытком выпіла лікёр. Так, сказала яна, аж вось так далёка ў мяне заехала. Ці ж гэта не страх. Мама перавярнулася б у труне, калі б ведала, што я кажу такія жудасныя рэчы. Мама была супроць усякага гвалту. Такі моцны чалавек, як мама, можа сабе лёгка дазволіць выступаць супроць любога гвалту. Ну вядома ж, я супроць, каб забіваць людзей, але я і супроць таго, каб чалавек вечна заставаўся адзін, каб не бачыць нікога, апрача бяздарных гультаёў вучняў.

Невялікае полымца падагравальніка адбівалася ў тоўстых шкельцах яе акулераў і надавала ёй нейкага блізіру дзікай адвагі. Калі б не яе цяжкія клубы, я сапраўды магла б увяіць яе тэрарысткай, такой старамоднай рускай анархісткай у прыталеным дарожным касцюме і зашнураваных высокіх чаравіках, забойцай тыранаў, якая няўмольна дзівіцца ў вочы сваёй ахвяры, мецячы ёй прамусенька ў лоб.

Апошнім часам Вы рабілі ўражанне шчаслівай, сказала я.

Калі б я раней не пыталася, ці магу стаць яе вучаніцай, я, прынамсі, магла б абгрунтаваць, што падазрвала за дзіўнымі пераўвасабленнямі Тэклі Фляйшэр. З той гарачнай жывасці, якую я ў ёй назірала ў апошнія тыдні, цяпер я не адчула нічога. Замест — бездапаможная ўзрушанасць, поцяг да забароненых чынаў, якія я вельмі добра ведала, каб адразу ж не паддацца яе настрою. Але што было з Тэкліным каханнем, можа нават, адзіным у жыцці, якому яна ахвяравала свае доўгія валасы, дзеля якога яна раскрыла ўсё тое, што дзесяцігоддзі цнатліва хавала.

Ах, фраў Палькоўскі, сказала яна, і яе тонкі голас затрымцеў, як злоўленая птушка, калі б Вы толькі ведалі. Зараз я зноў заплачу.

Яна схавалася ў нервовы смех. А можна, я пакажу Вам нешта вельмі парыгожае, сказала яна, нарэшце ўжо зноў з прыдуркаватай усмешкай, якое апошнюю гадзіну мне так не хапала на яе твары. Яна падняла падушку, пад якой ляжала чорна-белая фатаграфія, партрэт мужчыны, таямніца Тэклі Фляйшэр. Асцярожна, каб не пакінуць пальцаў на блішчастай паверхні, яна ўзяла фота за краі вялікім і сярэднім і паклала мне на далоню. Мужчыну на фота было шэсцьдзсят — семдзсят гадоў, ён нагадваў мне Курта Гёца; знешнія краі вачэй былі лёгка ўзнятыя, пасмы сівых валасоў спадалі на лоб, вузкія, прыгожа ўразлётныя губы, твар без слядоў, якія выклікаюць агіду. Зусім не тое, што Берэнбаўм, хутчэй адзін з нямногіх сімпатычных старых людзей, колішні мяцежнік, самнамбула, толькі ўжо здольны

прымаць жыццёвыя ўрокі з аказіі недалёкай смерці.

Гэты мужчына, сказала яна, паўгода таму назад, папярэдне не назваўшыся, не аказаўшыся, пазваніў у дзверы і стаяў на парозе, трымаючы за руку сямігадовага ўнука, і спытаўся, ці не мог бы ён навучыць у мяне хлопчыка іграць на піяніна. Тры разы прыводзіў на ўрок, сам ціха сядзеў на сафе, слухаў і пры гэтым глядзеў, не спускаючы вачэй, аж яна, Тэкля, занервала. Пасля трэцяга ўрока ён сарваў хлопчыка, хоць таму яўна не хацелася, на пад'ём, праз тое дзіця нават ноты забылася, па якія праз паўгадзіны вярнуўся дзед. Яны пілі чай, і гаварылі пра музыку. Ён, сказала Тэкля Фляйшэр, любіў Шуберта. Ён быў мастак, жывапісец, які яшчэ замаладзь пазнаёміўся з Куртам Швітэрам. У тую гадзіну ён гаварыў ёй рэчы, паўтарыць якія яна не адважваецца, і не таму, што яны непрыстойныя, не, такія дзівосныя рэчы, што пра іх проста і не скажаш, іх нават не працытуеш. З таго дня яны сустракаліся рэгулярна. Няшчасце, што вочы Тэклі Фляйшэр цяпер нарэшце набегліся слязьмі, было толькі, што мужчына, якога Тэкля Фляйшэр называла ЁН, быў жанаты, і што ягоная дачка, маці хлопчыка, жыла на нашай вуліцы, у доме насупраць нашага.

Я цяпер зусім не ведаю, шчаслівая я ці нешчаслівая, яна затуліла твар у свае вялікія, моцныя рукі піяністкі. У шырокім цёмначырвоным аксамітным адзенні яна зашылася ў куточак сафы з ружамі, паблытаныя шэрыя валасы зліліся са святлом таршэра ў адзін суцэльны прамяністы вянок на галаве. Я падліла нам яшчэ амарэта і сказала, што ва ўсёй яе гісторыі не бачу аніякага няшчасця. Кахаць — заўсёды шчасце, нават непрынятае каханне — шчасце, меншае, вядома, чым прынятае, але шчасце таксама.

Я думала пра Берэнбаўма, якога я ненавідзела.

Ведаецца, што ёсць няшчасце, сказала я, няшчасце — гэта калі ты не можаш больш бачыць шыю пэўнага чалавека, не думаючы пра тое, што ў гэтае горла можна было б зашнуць яго ж пад'язычную костку. Калі невядомы страх ператвараецца ў нянавісьць і, як атрутная слізь запаўняе сны і мроі, калі спазнаеш, што чалавек можа быць забойцам і не жахаешся. Вось гэта ўжо няшчасце.

Я гаварыла гарача, а яна глядзела на мяне так спалохана, што я замоўкла. Тады я палічыла, што нагаварыла дужа многа, каб не працягваць далей. Я расказала ёй пра Берэнбаўма, як я з ім пазнаёмілася ў кафэ, што на ім была такая самая вязаная куртка, такія самыя бардовыя скураныя пантофлі, як і ў майго бацькі, што Берэнбаўм пісаў мемуары, а я адмовілася аддаць яму сваю галаву.

Спачатку я яго проста не любіла, з часам выявіла, што ненавіджу. Я мушу думаць пра яго, хоць думаць не хачу. Я трызню ім. Калі ступаю на парог ягонага дома, сэрца маё заходзіцца, быццам я павінна сустрэцца з тым, каго кахаю. Калі выглядае блага, я трыумфую, мне нават прыходзіць на мыслі, што — а што, калі б яго, вось пакуль я так стаю, раптам узяў ды разбіў паляруш. А ён жа нічога мне не зрабіў. Ён плаціць мне пяцьсот марак у месяц. Ён тое, што я ненавіджу, але што ж я так ненавіджу.

Кінь і забудзь, што ты ненавідзіш, і пашукай, што ты любіш, шаптала яна сама сабе. Мама вечна казалася мне так. Мама была моцны чалавек. Я не павінна была ненавідзець фартэпіяна, каб не яно, дык і ён не прышоў бы, праўда ж.

Пра Берэнбаўма яна раней нічога не чула, не чула і пра гатэль Люкс. У палітыцы яна не разбіраецца, сказала.

Што ў ёй можна разумець, спыталася яна, у той дзень ці іншы, рана ці позна, ты проста ведаеш, што гэта так. Пакуль ты не спытаешся Чаму, толькі пасля Што ўсё вельмі проста: усюды на вуліцах заўсёды ёсць нешта, што называецца Ўлада. У скрынках з пляшкамі, у кнайпах, у офісах, у трамваях, у ложках, усюды яна ёсць. Кожны бярэ сабе трошкі, і многім гэтага мала, тады яны ідуць у паліцэйскія, дворнікі альбо ў палітыкі. Больш зразумець немагчыма.

Самае горшае калі там на вуліцы, пануе такая самая ўлада, такі самы закон, як у сваім доме. Мой бацька панаваў над маёй школай, і ён жа панаваў дома. Нават калі

мне раніцай ісці ў ванну — вызначаў ён. Супроць яго не было ніякіх абскаржанняў; не было нікога, хто мог бы яму запярэчыць. Тут, у Вас, сказала я з позіткам, які ўвабраў у сябе і лямпу, і сафу і ўсю астатнюю мэблю, і спыніўся на піяніна, бо не мог нічога сказаць.

Гэтага мама не дазволіла б, сказала яна.

Мы падзялілі рэшту амарэта, казалі, што завуць нас Тэжля і Разалінд, што мы з таго часу будзем гаварыць адна адной „ты”, і пацалаваліся ў вусны. Нашыя губы былі клейкія ад лікёру. Я паабяцала ёй, што неўзабаве зноў наведаюся. Пра ўрокі я нічога так і не сказала.

У студзені мы згулялі вяселле Тэклі Фляйшэр. У вёсцы, у дзень, калі выпаў першы снег.

* * *

Пыдбарраддзе села на сваё крэсла ў першым радзе. Скрыпачы зашчамілі інструменты падбародкам і плячом, тупа зірнулі адзін аднаму ў вочы, першая скрыпка кінула. Гэтым разам гралі „Ave verum corpus”.

Перад труною ляжалі вянкi і букеты, пасярэдзіне самы вялізны вянок, ледзь не як трактарная гусеніца, усыпаны кветкамі, нябеснымі ключыкамі і незабудкамі. Я была зачараваная. Ігрок на гармоніуме узяў, прынамсі, два тоны і перашкодзіў мне высачыць пастаўшчыка халтуры. Жоўтыя і светлаблакітныя кветачкі глядзеліся на велізарным коле як заношаная вопратка: ваўчыная морда ўсярэдзіне міленькага чэпчыка бабулі Чырвонай Шапачкі. Я стаяла далекавата, каб можна было расшыфраваць залатыя надпісы на жоўтых, старанна задрапіраваных стужках. Пытанне было, ці вянок задуманы як сівал мёртвага, ці велізарны памер яго ушаноўваў значэнне нябожчыка, а далікатныя кветачкі павінны нагадваць пра пашчотлівасць ягнанай душы; альбо можа ці не служыў ён самапартрэту пераносчыка. Хоць нябесныя ключыкі і незабудкі хутчэй дазвалялі думаць пра жаночага жалёбіта, я хутка адкінула гэтую думку. Жанчыны не маглі б насіць такіх рэчаў. Гэта магла і павінна была быць фінансава моцная, пераважна з мужчын рэкрутаваная інстытуцыя альбо партыя. Вакол Берэнбаўмавай труны ляжала дванаццаць вяноў; дзевяць з чырвонымі, два вельмі малыя з белымі, штучнага шоўку стужкамі, што ўшаноўвала самую смерць, і той загадкавы монстр з кідкай жоўтай стужкай, якая не спавадалася ні ў якім вызнанні розуму.

Хто адважыўся дзеля развітанія з Берэнбаўмам устрымацца ад чырвонай фарбы; злева, дзе сядзіць сэрца, чырвонае як кроў. Я бачыла Берэнбаўмаву кроў. Яна раптам палілася з яго правай наздрыны, тры цяжкія, светлачырвоныя кроплі ўпалі на белую паперу перад ім перш чым яму ўдалося дастаць левай рукой з кішэні хустачку і заціснуць ёю нос. Я ўпершыню спыталася ў яго пра гатэль Люкс. Ці ведалі яны, ці ведаў ён. Лямпа на пісьмовым сталі гарэла і кідала рэзкае бакавое святло на твар Берэнбаўма.

Што, спытаўся ён, ведаў, пра што я спыталася, спыталася тым не меней, нібыта гэтым вербальным рэфлексам можна было ўхіліцца ад адказу.

Гэта, сказала я.

Не ведалі нічога. Ён паглядзеў на мяне. Ён хацеў, каб я яму верыла.

Але падазравалі?

Яго левая рука сціснулася ў кулак. Мы змагаліся супроць Гітлера. Ён расцягваў склады і кожны суправаджаў ледзь стрымліваным ударам кулака па сталі, нецярылівы, заклінальны, канчатковы.

А перамогшы Гітлера?

Будаваў дзяржаву. Вучыліся, вучыліся і яшчэ раз вучыліся.

І не шкадавалі, што з вамі не было Вашых таварышаў, з якімі Вы жылі ў гатэлі Люкс дзверы ў дзверы?

Ён паспрабаваў глыбока ўздыхнуць. Губы дрыжалі, твар збарвоўваў. А тады

пацякла кроў з правай наздрыны, расплылася маршчыністай дэльтай па яго верхняй губе, закапала на запісаную паперу перад ім.

Мне зрабілася млосна. Не ад Берэнбаўмавай крыві, мяне ніколі не нудзіла ад крыві, нават ад сваёй. Толькі калі я аднаго разу паранілася і мусіла злізваць кроў з пальца, каб не запырскаць дыван ці вопратку, мне замлосціла ад яе клейкай саладжавасці. Не Берэнбаўмава кроў, не, калі яна расцяклася паўз ледзь бачных вусікаў па скуры, мяне згідзіла, а таму што ён замест адказу прапанаваў мне сваю старую, затручаную пілюлямі, штучна разводжаную ад трамбозу кроў, што ён паспрабаваў гэтым жалю вартым трукам ператварыцца ў ахвяру і не адказваць на мае пытанні. Нарэшце ён знайшоў хустачку.

Ці не хацелася б Вы ведаць, што сталася з Вашымі таварышамі пасля таго, як сярод ночы іх паздзіралі з ложкаў у гатэлі Люкс.

Я не магла спыніцца. Яго твар быў закрыты хустачкай, відны былі толькі вочы, поўныя нянавісці, а то і ўмольныя. Чаму ў мяне ніякай спагады. Вы не баяліся, што прыйдуць і па Вас? Альбо па Вашу жонку? Як яны схапілі жонку Эрыха Мюзамы, як схапілі Алісу Абрамовіч, якую яны выслалі на лесапавал у Сібір, але яна выжыла і вярнулася калекаю. Ці бачыліся Вы пасля таго з Вашым тварышам Алісай Абрамовіч?

Ён не адказваў, прыціскаў хустачку да вуснаў і да носа. Настольная лямпа цяпер сляпіла яго, хворай дрыжачай рукой ён павярнуў абажур да сцяны.

І што Вы ёй казалі. Вы казалі, што сказаў ёй і ваш сын, калі яна змагла пабачыцца з ім праз пятнаццаць гадоў. Ён не сказаў ні слова, бо верыў у тое, што яму казалі ў дзіцячым доме: што ягоная маці нацысцкая шпіёнка.

Толькі калі хусцінка зусім прамокла Берэнбаўмавай крывёю, я адляпілася ад яго, як насмоктаная п'яўка.

Нібыта нехта трымаў у мяне перад тварам люстра, я ведала, як цяпер выглядала: рот перакрыўлены, сківіцы і шыя перананпружаныя, вочы вузкія. Апошнія сказы гучаць у вушах груба і агульна, як чужыя і аднак жа гэта мой голас.

Ці не магла б я памагчы яму, спыталася я, пачакаўны. Ён патрос галавой.

Я пакінула яму чатыры папяровыя хустачкі, якія знайшла ў сваёй сумачцы.

Якога колеру была кроў у Берэнбаўма цяпер, калі ён васкова белы, апрануты ў свой галубіна-блакітны гарнітур, ляжаў сярод шаўковых падушак і ніякай фразай нельга было яго параніць да крыві. Не чырвонай, як кроў у жывых.

У наступную пятніцу ён прадыхтаваў першы сказ: „Мая жонка Грэта была арыштавана ўвосень 39-га года”.

Мае пальцы так здэравяnelі, што я не магла пісаць. Ён паглядзеў на мяне як чалавек, які зрыхтаваўся да ўдару і цяпер фіксуе цэль.

„Яна трапіла ў канцэнтрацыйны лагер Равэнсбрук”.

Ён устаў, узбуджаны, бездыханны, падышоў да дзвярэй, павярнуўся да мяне: і ён не ў Сібіры, крыкнуў ён і выйшаў з пакоя.

Я ўтаропілася ў тое месца, дзе ён толькі што сядзеў, за акном святло няпэўнага часу, голыя галіны букаў нерухомыя, усё вакол мяне ціхае і маўклівае, быццам я трапіла на фатаграфію. Вы заўсёды маеце рацыю, думала я, што б я ні казалася, усякае няшчасце належыць ім, шчаслівым уладальнікам біяграфій. Ледзь толькі я раззавіла зяпу са сваімі крыўдамі, як яны адразу запхнулі мне кавалак у зубы — Равэнсбрук, альбо Бухенвальд. Глытай альбо задушыся тым кавалам. З аўторка да пятніцы ён рыхтаваў гэтую адну хвіліну, гэтыя тры сказы, ён уявіў сабе, як я, са здэравяnelымі пальцамі, без'языкая ад сораму буду сядзець тут, няздольная паўтарыць сваё пытанне пра гатэль Люкс, бо я ў сваім жыцці не мела нічым падаткнуць яму, ніякага козыра на права задаць такое пытанне.

Я напісала: „Грэта была арыштавана ўвосень 39-га. Яна трапіла ў канцэнтрацыйны лагер Равэнсбрук. Сібір — недалёка ад Равэнсбрука”.

* * *

Скрыпачы склалі інструменты ў футаралы, але яшчэ не зачынілі іх. Чалавек іграў на гармоніуме „Інтэрнацыянал”, як піяніст з бара сігнал вышыбалу „Да сустрэчы, да сустрэчы, не заседжвайся так доўга...” Праз шпалеры жалобнікаў нейкі невялікі чалавек пранёс на далонях чорную аксамітную падушачку з Берэнбаўмавым ордэнам. Абапал ордэна ішлі чацвёрта мужчын, далей следавала труна з мёртвым Берэнбаўмам, за труною вялікія вянкi, кожны несены двума мужчынамі. Малыя вянкi і букеты неслі жалобнікі ў журботным шэсці. Я чакала вянка з незабудкамі. Калі двое ў уніформах праносілі яго міма мяне, на той палавіне стужкі, якая звисала з майго боку, я прачытала: „апошняе прывітанне ад байцоў нябачнага фронту”.

Натуральна, каласальныя вянок, пераапануты пад летні луг, штэзі, хто ж яшчэ. Толькі цяпер я пазнала Міхаэля Берэнбаўма, ён быў сярод носьбітаў вянка. Я першы раз убачыла яго ў уніформе. Скрыпачы сядзелі, гатовыя падхапіцца, інструменты гарызантальна, на сцёгнах, як кульбакі, на якія ім прыйдзецца абаперціся, як толькі апошні чалавек пакіне капліцу. Яны праіхвалі сваімі вачыма жалобную працэсію праз партал.

Апошняя была я. Калі я ўсміхнулася ім, двое з іх кіўнулі мне на развітанне.

Шлях ад капліцы да зямнога простакутніка, які Берэнбаўму выкапалі ў тым спецэрале могілак, пралягаў праў галоўную алею ў кірунку да выхаду. Я пайшла за працэсіяй на адлегласці трох-чатырох метраў. Ніхто гэтага не заўважыў бы, калі б я збочыла і ішла сярод магіл, паклала фрэзіі на магілу забытага нябожчыка і пакінула могілкі праз бакавы выхад.

Цяпер я магла б ісці дамоў. Самае большае праз паўгадзіны Берэнбаўм будзе ляжаць на сваім месцы, пад яшчэ мяккай пух-зямлёй; яшчэ некалькі дзён награвашчаная гара вянкаў будзе пазначаць месца новага прыбыльца, пакуль жонка Міхаэля Берэнбаўма альбо аплочаны імі садоўнік з могілак не ператворыць свежы курган у звычайную магілу, з бляшанымі кветкамі і якой-небудзь хвойнай пасадкай. Тым не меней я пайшла далей за ўсімі. Я яшчэ недастаткова нагледзелася.

* * *

Праз тры дні пасля візіту Сэнсмана Берэнбаўм затэлефанаваў мне. У яго была адна вельмі тэрміновая дамоўленасць з урачом і заўтра, у аўторак, нашу сустрэчу канечне адмяніць, на жаль, аж мы здолеем прадоўжыць нашу працу толькі ў пятніцу.

Берэнбаўм быў самы сабакамі падшыты стары чалавек, якога я калі ведала. Ён здагадваўся, што я рашуча пастанавіла больш не паяўляцца ў яго доме. А ўтрымаць мяне хацеў. Менавіта мой шал на яго і на ўсё, што ён для мяне ўвасабляў сабою, здаецца, якраз і ажывіла яго, быццам ён толькі дзеля таго і дыктаваў, каб даказаць мне, што мой шал на яго гаўна варты, што ён ім а зусім жа не пераймаецца, што я яму сваім гневам нават паслужылася на добрую дагоду.

Званок застаў мяне знянацку. Я ўжо была сабралася пазваніць яму заўтра роўна ў тры гадзіны папалудні і, зусім няўзрушана, спакойна, наколькі мяне на тое станецца, паведаміць яму, што разглядаю нашыя працоўныя адносіны закончанымі, і адразу, не даючы яму часу на адказ, пакласці трубку.

Я складала фразу, якая добра ўпасавала б яму; фраза не давалася. Трэба было сказаць проста: я не прыйду і ў пятніцу, альбо: я наогул больш не прыйду, альбо толькі: не. Сказаць „не” і пакласці трубку, гэта можна было б.

Я дапускала, што ён борздзенька згорне гаворку, сказаўшыся на спех, тым самым запабегне маёй адмове, на якую я пасля доўгага роздуму ўсё-такі адважылася б, і што ён тады са сваёй рыторыкай: у такім разе — да пятніцы, супроць якой я не прарэчыла, наш дагавор на аўторак застаецца ў сіле, як бы пра тое і пытанне не стаяла.

Так яно ўсё і праясніцца. І інакш таксама.

Барацьба з Берэнбаўмам была, калі я разам з ім накрывала стол, ужо не толькі барацьба толькі супроць яго. Калі б я хацела толькі пакончыць з ягонай уладай над мною, я б засталася пры сваім — не бываць больш у ягоным доме. Але я ўжо пакутавала на той стадыі варажнечы, якая спараджае жарсць.

На другое папалудне, адразу пасля трох, я пазваніла яму, каб праверыць, ці праўда ён пайшоў да доктара. Пасля чацвёртага гудка ён зняў трубку, я сказала яму тры разы „але” і паклала.

* * *

Берэнбаўм выставіў на стол дзве чаркі і пляшку вінаграднага віна. На прымірэнне, сказаў ён і сеў насупраць. Паміж намі стаяла машынка маркі „Rheinmetall”. Ён папрасіў мяне распячатаць пляшку. Я наліла ў чаркі да палавіны.

Не так, каб нападсэрца, сказаў Берэнбаўм, інакш і замір’е будзе нападсэрца.

Фраў Палькоўскі, сказаў ён, альбо дазвольце мне называць вас Разалінд, а яшчэ лепей Роза, як нашую Розу, нашу Розу Люксембург.

Я не ведала, як мне стаць яму папярок, і сказала, што хай будзе яго праўда.

Апошнімі днямі я многа думаў пра Вас, Роза. Вы маладая, прыгожая жанчына ў самых, як кажуць, лепшых гадах. Я не ведаю Вашага жыцця, толькі Вашу дзіўную максіму, што вы не хочаце мысліць за грошы. Калі вы напярэдні такая ўзбуджаная пакінулі гэты дом, я спытаўся ў сябе: чаму яна такая зжарсцвелая. Я ведаю, што Вы не хочаце гаварыць са мною пра гэта. Але вы бачыце, я стары, прагны да ведаў чалавек і хацеў бы зразумець, што такое можа Вас настройваць супроць мяне. Я адчуваю, каб быць шчырым, што быў несправядлівы з Вамі.

Ён скіраваў на мяне свой жабіны твар, чакаючы адказу. Я глядзела ў акно, на дзверы, як дзіця, якое стаіць перад настаўнікам і не ведае адказу. Каб выйграць час, я выпіла каньяку. Я хачу быць, як той даследчык прыроды, думала я, я мушу качацца ў брудзке, абдзіраць сабе цела аб вострае каменне, цэлымі днямі напярэць спакойна ляжаць на гарачым пяску, не адчуваючы сябе львом. Цяпер я не мела права сказаць: такія людзі, як Вы, згаўнялі мне ўсё жыццё. Я павінна была панадзіць яго, спакусіць, гаварыць пра яго, а не пра сябе. Ён сядзеў не за пісьмовым сталом, я нічога не натавала. Я мусіла нешта спыць, на што ён у легендзе свайго жыцця, у якую ён тым часам паверыў сам, не змог знайсці адказу; нешта, што ляжала па той бок палітыкі.

Размовы, у якіх мужчыны хочуць кожны пераканаць друго ў сваёй значнасці, робяць мяне вар’яткай, сказала я.

Ён засмяўся і паказаў зубы, так цэльна і роўна заякараныя ў штучнае нёба, што я бачыла іх, быццам яны плавалі ў двухфазавым ачышчальніку.

А Вы што, хіба яшчэ і праціўніца мужчын, спытаўся ён. Жаночы канчатак не дазволіў яму вымавіць слова „праціўніца” коратка і рэзка, як гэта было ягонай звычкай: вораг, класавы вораг.

Чаму: хіба яшчэ?

Яму спатрэбілася некалькі секунд, каб зразумець, пра што я спыталася.

Не, не, сказаў ён, толькі дурная манера гаварыць, Вы не вораг у маіх вачах, Роза, наадварот. Чаму Вы нагадваеце мне нават Грэту, маю жонку. Я дастакова бачыў ворагаў за сваё жыццё, каб ведаць, што Вы не належыце да іх.

Я першы раз убачыла, што ён піў. Рух якім ён падымаў да вуснаў чарку — крыху вывернутая вонкі рука, пругкі суглоб локця, — ці не такі, як у звычайнага выпівохі. Альбо яшчэ з маладосці завучыў і з таго часу ўсё так і засталася, альбо яшчэ і цяпер ён піў больш, чым я думала. Ён кульнуў чарку шнапсу ў рот, і вадкасць па языку роўна палілася ў горла, без булькання. Я б вельмі хацела ведаць, чым такім у ягоных вачах я адрознілася ад ворага, але не спыталася, бо падазравала, што, можа, ён якраз і хацеў справакаваць пытанне.

А Грэта таксама была праціўніца мужчын, спыталася я.

Ён адкінуў галаву, але не прыплюшчыў вачэй, як у роздуме, а пусціў позірк паблукаць па столі, быццам хацеў там вычытаць тое, што хацеў мне цяпер сказаць. Грэта, ён вымавіў імя горача, як імя святога, о так, Грэта ўмела ненавідзеццэ, з усёй палкасцю, як яна ўмела і любіць. Яна была для сваіх ворагаў няўмольная праціўніца, гэтым Крупам, Шэйдэманам, Гіндэнбургам, Гітлеру, і іхнім жонкам. Але, сказаў Берэнбаўм і зірнуў на мяне, яна любіла сваіх таварышаў — Тэльмана, Дзімітрова, Піка і іхніх тварышаў Герберта Берэнбаўма, бо яна была камуністка, мая таварышка, на ўсё жыццё.

Берэнбаўм схіліў галаву набок, заплюшчыў вочы, сканцэнтраваная, нібы прыслухованая да ледзь улоўнага голасу, падняў здаровую руку на вышыню грудзей і прадэкламаваў, вібуючы літару р, як Аляксандр Муасі:

*Калі, паняволіўшы, зневажалі цябе,
калі айчыну ахуталі ночы,
а я на чужыне служыў барацьбе,
тады стрэліся нашыя вочы,
і ў будучым нам засвяцілася мэта, —
Дзякуй табе, таварыш Грэта.*

*Калі слабасць ледзь не адужала нас
і Масква святая ледзь не гарэла,
я думаў пра золата тваіх валос
і пра сэрца, што страху не мела.
Толькі мужнасць твая
адолела слабасць; за гэта
Дзякуй табе, таварыш Грэта.*

Ён апусціў руку, якою суправаджаў верш палка-значнымі, рытмічнымі жэстамі, і сказаў, усё яшчэ прыплюшчыўшы вочы: так, я гэта напісаў ёй. Я ведаю, я не паэт, але мае словы падзякі паклаліся вершам. Вы занадта маладая, каб ведаць, што гэта азначае, быць у часы варварства пэўным за шчырага, сумленнага чалавека. Наліце яшчэ раз, Роза, на адной назе стаіцца кепска. Грэта і я яшчэ былі нежанатыя, калі партыя рашыла паслаць мяне ў эміграцыю. Грэта засталася ў Германіі. Перад маім ад'ездам мы паабяцалі адно аднаму: калі толькі перажывём нацызм, мы сустрэнемся ў нядзелю пасля вайны апалове дзясятай каля Фрыдрыхштатпаласта. Грэта паспела туды на шэсць тыдняў раней за мяне. Яна прыходзіла кожнае нядзелі, у шостую нядзелю прыйшоў і я, з вялікім букетам маргарытак, які я купіў у садзе разбомбленай вілы. Маргарыткі былі любімыя кветкі Грэты.

Як першы, так і другі каньяк ён рашуча выліў у сябе. Хоць, як на мяне, верш быў агідны, я не магла перабароць сябе і першы раз паверыла яму. Я проста бачыла яго перад сабою, як ён, яшчэ даволі малады чалавек, з адкрытым каўняром і закасанымі рукавамі, з маргарыткамі ў руцэ, бяжыць па горах руінаў ўнутранага горада Берліна. Я носам чула вапнавы пыл, які падымаўся з руінаў і дамешваў пах вайны ў ранішнія летнія паветра; бачыла, як маладая жанчына, гнаная чаканнем і сагнутая пад цяжарам страху перад магчымым расчараваннем, пераходзіла мост па-над Шпрэе;

як яны ляцелі насустрач адно аднаму і паверыць не маглі, што вось яны зноў знайшліся. Усе вобразы закаханых, якая зноў знайшліся, якія я бачыла ў жыцці і ў кіно, сумясціліся ў гэтай пары.

А Вашы таварышы не казалі Вам, што Грэта жывая і была ў горадзе, спыталася я.

Я прыбыў у Берлін у суботу і значаваў у Панкаве ў таварыша з групы Грэты, але ён не ведаў, дзе яна жыла. Было якраз так, як я Вам і раскажаў. Грэце было трыццаць тры, а мне сорак. Паверце, я плакаў, зноў убачыўшы горад. Куды ні гляну, толькі разваліны, разбураныя дамы, разбураныя людзі, кожны другі — нацыст, рэшта — прыспешнікі. І мы, жменька паўгалодных разбітых камуністаў і антыфашыстаў павінны былі выцягваць з дзярма тачку. Паўстацца з руінаў насустрач будучыні, так, так яно было.

Тады, як і пры маім першым візіце ў дом Берэнбаўма, найшло на мяне ачмурэнне, якое прымусіла мяне паверыць, што я ўжо гэта раз перажыла, што ведала кожную фразу, якая пойдзе за толькі што сказанай, а нават і тон, у якім будзе сказана. Усё гэта амаль слова ў слова я ўжо чула.

Гэта быў цудоўны, але цяжкі час, сказала я, бо я ведала, што менавіта гэты сказ мае быць зараз сказаны.

Так, сказаў Берэнбаўм, гэта быў цяжкі, але цудоўны час. І мы многага дасягнулі. І вы будзеце бараніць гэта ад кожнага, хто...

...хто хоча павярнуць кола гісторыі. Вядома, мы будзем бараніць, сказаў Берэнбаўм. Толькі пасля гэтага ён здзіўлена паглядзеў на мяне.

Я і не падазраваў, што ў гэтым мы такія аднадумцы.

Я толькі працытавала свайго бацьку, сказала я.

Ваш бацька камуніст?

Ён быў дырэктарам школы. Цяпер ён мёртвы.

Берэнбаўм уздыхнуў, спрабуючы гэтым разам адкаркаваць бутэльку сам. Яго правая рука дрыжала, як хранічна хворы перад калапсам, але ён даў рады. Па яго твары прабегаў лёгкі ценёк болю і страху, нібыта я загаварыла з ім пра, магчыма, блізкую ягоную смерць, а не пра смерць майго бацькі. Я часам пыталася ў сябе, як яно будзе, калі яны ўсе перамруць, а Тэкля, Бруна і я пастарэем; што ў нас было абараняць і што мы маглі б выдаваць за рух кола гісторыі наперад. Мне было дваццаць чатыры, і я не вылучыла нічога, што варта было б бараніць. Я таксама не верыла, што нешта такое было і ў Бруна. Магчыма, Бруна сказаў бы, што ён безнадзейна абараняе правы лаціністаў ад ордаў пладавітых нелаціністаў, Лорэнс Стэрн супроць Петэра Гакса, Шопэнгаўэр супроць Лукача, „Дон Джывані” супроць „Вэстсайдскай гісторыі”, што ўрэшце толькі азначала, што Бруна рабіў тое самае, што і я: ён абараняў сам сябе. У мяне не было чаго абараняць, апроча сябе, тым часам як Берэнбаўм разглядаў рух кола гісторыі як сваю справу, якую ён павінен абараняць, калі спатрэбіцца, са зброяй у руках, як часта гаварыў мой бацька і як, можна меркаваць, сказаў бы і Берэнбаўм. У гэтую хвіліну я зразумела, што ўсё ўзалежнілася ад смерці Берэнбаўма, ад яго і ад ягонага пакалення. І толькі калі іхняя справа іншым не святая, толькі калі яе патрэбнасць вырашыць яе існаванне альбо пагібель, толькі тады і я зразумею, што я ў сваім жыцці рабіла б з ахвотай. Але тады было б запозна. Часам мне прыходзілі на памяць фразы, якімі я не мысліла. Яны падымаліся з таемнасці, якая гнездавалася недзе ў маёй печані, касе ці ў іншых вантробах, дзе яна ўначы, калі я спала і сніла, бушавала. І вельмі мала калі, неспадзявана, яна пасылала ў маю чужанасць фразы, як па бутэлечнай пошце.

Усе гэтыя фразы пачыналіся з: паслязаўтра. Паслязаўтра заледзянее пустыня. Паслязаўтра затрубяць у ружовыя ракавіны і абвесцяць царства нябеснае. Паслязаўтра разверзнуцца хлябі нябесныя — увага! хто не ўмее плаваць! Ніколі не гаварылася — заўтра. Заўтра не было яшчэ маім днём. Што магло быць заўтра — гэта пазначана ў Берэнбаўмавым календары тэрмінаў. Паслязаўтра было днём пасля смерці Берэнбаўма.

Мы сядзелі насупраць як двое людзей, што разам прапускаюць па шнапсіку.

Ягонья вочы ўжо блішчалі. Ува мне алкаголь паступова будзіў той безнадзейны поцяг да спагады, з якім мы ўсе нарадзіліся і які большасць нас трацяць, перш чым памерці.

Я ўявіла сабе, як я яму, аспярожна і стараючыся не пакрыўдзіць яго, растлумачыла, чаму існуючыя, у тым ліку і ім створаныя адносіны прымуслі мяне жадаць ягонай смерці. Я была б рада, сказала б я, калі б Вашая смерць мне была абыякавая, нават вартая шкадавання. Не думайце, што Вашае каханне да Грэты, якая перажыла дванаццаць гадоў чакання, не кранула мяне. Альбо што Ваш страх, які ноч у ноч катаваў Вас у гатэлі Люкс, я не адчуваю. Больш за тое, я жадала мець права ганарыцца Вамі, чалавекам, які выстаў, які не быў нацы, які не быў хітрым крывадушнікам. Тым не меней я сказала б яму, я вымушана вітаць Вашу смерць, бо Вы кожны дом, кожны кавалачак паперы, кожную вуліцу, кожную думку, бо Вы ўсё, што мне было патрэбна на жыццё, — укралі і не аддалі назад. Вы вымушаеце мяне рабіць самае агіднае, што толькі магу падумаць: жадаць смерці кожнаму. Як магла б я хацець, каб Вы жылі далей. І тады я спыталася б у яго: Вы разумееце мяне.

Я не чакала, што ён згадзіўся б на сваю смерць. Ён павінен быў бы толькі зразумець, што я яе, як што так склаліся рэчы, мусіла жадаць. Немагчыма ўявіць, каб ён сказаў: так, я разумею Вас. Бо што такое мусіў бы ён зразумець, каб згадзіцца. Мне было дзесяць гадоў. Бацькі мае паехалі на канікулы ў Цюрынгію. Я засталася з Ідаю ў Берліне. Бацькам мусова было адпачыць ад цяжкай працы, якую яны займаліся больш года ў школе, сказала Іда, пры гэтым я толькі заважала б ім. Бацьку я ведала і памятала з трох гадоў. Аднаго разу раніцай ён увайшоў на кухню, дзе ў куточку за дзвярыма стаяў мой ложкак, узяў мяне на рукі, і мама сказала: гэта твой тата. Я хацела мець бацьку. Мам маюць усе. Але хто мог бы сказаць: гэта забараніў мне бацька, таму, лічыце, пашанцавала, у таго каштоўнасць у руках. Іда, якая датуль жыла з намі, выбралася, а бацька пераехаў да нас. Маці прайшла паскораныя курсы на настаўніцу, і бацька, які падчас вайны і палону, мабыць, забыў пра свае мары, узяў з яе прыклад. Улетку, калі мне было дзесяць гадоў і бацькі паехалі ў Цюрынгію адпачыць, я ўжо тры гады як ведала бацьку, але яшчэ ні разу не звярталася да яго з тым словам, якое вызначала нашыя сваяцкія адносіны. Яшчэ ні разу не назвала яго бацькам, татам альбо яшчэ як, хоць ўсёй душою жадала зрабіць гэта і толькі чакала хоць якога малюпасенечкага знаку ягонай згоды, каб я, як толькі вымавіла б гэтае слова, не стаяла б перад ім і перад сабою як ашуканка і манюка.

Тым летам я далася Ідзе паказаць мне, як гатуецца лімонны крэм. Лімонны крэм быў любімым бацькавым дэсертам, які, як толькі Іда прыносіла яго ў шклянным сподачку, быў здольны вынадзіць з яго выразныя гукі пахвалы. Кожнага вечара я круціла і збівала бялок, цукар, смятану і лімонны сок, пакуль нарэшце мне ўдаўся круты крэм, які ўжо нічым не адрозніваўся ад шматхвалёных Ідзіных ласошчаў і смакошчаў. Да прыезду бацькоў з Цюрынгскага адпачынку я збіла з дваццаці як вялікую місу лімоннага крэму, якую такую мой бацька ці бачыў калі за ўсё сваё жыццё, і ўявіла сабе, як ён будзе вялікай лыжкай зусім адзін есці яго, час ад часу кідаючы на мяне ўдзячныя позіркы, адной мне.

Ён на маіх вачах упароў паўмісы лімоннага крэму. Гэта зрабіла Розі, ціха сказала Іда. Як незаможная швагерка яна пачувала сябе ў нас падсуседкай, якую толькі трывалі, і жыла ў вечным страху, што калі-небудзь бацька папросіць-такі яе, як заваду ў доме. Мусіць, ён не пачуў Ідзінага ўказання на маё аўтарства лімоннага крэму, магчыма, гэта яго і не цікавіла. Хто ведае, што здараецца з людзьмі на вайне. Для майго бацькі здавалася зусім нармальным, каб яго любімы дэсерт у дастатковай колькасці стаяў на сталe, заўдзячацца і перападаць за гэта нікому не збіраўся. Ён жэр і жэр. А мяне неўзабаве запхнулі ў ложкак.

Нейкая дзіўная ў Вас логіка, Роза, сказаў Берэнбаўм. Я пытаюся ў вас, ці Ваш бацька камуніст, а Вы адказваеце, што ён быў дырэктар школы і што цяпер ён мёртвы. Дык жа ці быў ён кмуніст?

Ён гэта разглядаў так.

А вы?

Я не ведаю, што такое камуніст.

Камуніст ёсць кожны, які змагаецца за камунізм. А камунізм, сказаў Берэнбаўм, ёсць, як сказаў Брэхт, самае простае, што цяжка зрабіць. Вы хочаце справакаваць мяне, Роза, натуральна, як гісторык Вы гэта ўсё ведаеце.

Я сказала, што камуніст кожны, хто дзіцяці, якое яму дорыць вялікую міску лімоннага крэму, не дзякуе, бо ён якраз заняты сусветнай рэвалюцыяй. Гэтая дылема вызначае жыццё камуністаў ад пачатку да канца, і я апасалася, што камуністы хутчэй падымуць у паветра ўсю зямлю, чым дапусцяць, каб яна была некамуністычнаю, бо для камуністаў няма нічога больш важнага за камунізм. Зайшло ўжо аж так далёка, што ўсякае свінства, якое яны ўчыняюць, называюць камуністычным, бо вытрываць не могуць, каб нешта заставалася не камуністычным. Магчыма, што мой бацька усё гэтую прыгоду з лімонным крэмам таксама называў камуністычнай, бо не мог сабе ўявіць нічога іншага і інакш. Па Берэнбаўме я бачыла, што ён не мог прыняць маёй праяўленай шнапсам логікі. Лімонны крэм. Што камунізму да нейкага там лімоннага крэму. Ён з прыкрасцю патрос галавой. Відавочна, што ў мяне былі цяжкія адносіны з бацькам, сказаў ён, і ў яго ўсё перамяшалася, прыватнае з грамадскім, што якраз і не сведчыць пра навуковае бачанне свету.

Я эмпірычка, сказала я. Толькі эмпірыкі мелі б магчымасць паразумнець пад старасць, бо вопыт гэта адзінае, што з узростам прыбаўляецца, тым часам як усё астатняе, таксама і здольнасць мысліць лагічна і навукова, у старасці памяншаецца, што закладзена ў дэфектах нервовых канчаткаў і памылковых сувязях у мазгу і што нельга паправіць ніякім трэнінгам і добрай воляй. Я рашыла абгрунтаваць мой вобраз свету толькі на сваім вопыце, бо так яно з узростам не мяняецца, вопыт застаецца. І мой вопыт падказаў мне, што камунізм і лімонны крэм вой як жа добра спалучаюцца, як толькі натрапіш на камуніста, які любіць есці лімонны крэм. Калі той, хто жарэ лімонны крэм, — камуніст, дык для дзіцяці, якому ён не дзякуе, тое і другое навак і звязана. І хто напорацца на камуністычнага забойцу, назаўсёды ўведае, што камунізм таксама чалавеказабойчы.

Жылы на лобе ў Берэнбаўма набрынялі і пасінелі. Я не была ўпэўнена, ці магла б я адстойваць сваю тэорыю гэтак сама і ў цвярозым стане, але ў той момант яна мне здавалася дасканалай.

Камунізм, сказала я, наліваючы яму, а пасля і сабе шнапсу, камунізм не можа быць лепшы за камуністаў, не лепшы за Герберта Берэнбаўма і Фрыца Палькоўскі.

Берэнбаўм зафіксаваў свой шнапс, але не дакрануўся да яго. Фраў Палькоўскі, сказаў ён, больш не Роза, а фраў Палькоўскі. Ён пытаецца, дзе я, адукаваная, дзе я магла страціць розум. Ён не мог наведваць ніводнай вышэйшай школы, ні універсітэта, ён, аўтадыдакт, самавук, але што цэлае ёсць больш, чым сума яго частак, гэта ён ведае. Ён хацеў бы прымерыцца са мною і ўсё яшчэ гэтага хоча, але не дапусціць, каб я праклінала ідэал, якому ён прысвяціў усё сваё жыццё.

Ён шумна праглынуў сліну, ад хвалявання ці то з прагнасці да шнапсу.

Я спыталася, ці сапраўды ён думае і верыць, што людзі будуць нараджаць пакаленні дзеля таго, каб камуністы маглі выпрабоўваць на іх свае ідэалы. Мой ідэал — быць кошкай, бо каты не паддаюцца ні камунізму ні чаму-небудзь іншаму.

Роза, сказаў ён, цяпер зноў Роза, ці ставілі Вы калі-небудзь сабе пытанне, кім Вы былі б пры нацызме.

Магчыма я стала б камуністкай, сказала я.

* * *

Павольным крокам ішлі Берэнбаўмавыя жалобнікі паміж аднастайных помнікаў абапал дарогі. Пад кожным каменем папярэднік, былы, кожны асуджаны магільніцкім парадкам быць успамінаным паводле прадпісанага надпісу на

надмагільным блоку аднолькавага вымярэння. Магільніцкая цішыня, магільная цішыня. Здалёку толькі стогны матораў аўтобусаў, якія то спыняюцца, то ад'язджаюць. Раней я бегала праз могількі, як праз казкі, даверлівыя, як праз месцы, у якіх схаваныя самыя цёмныя таямніцы. Безлічныя гісторыі, якія пачыналіся з аднолькавых формул: было раз... Тут ляжалі яны ўсе, без скаргі, пластамі адзін над адным. Нейкую хвілінку яны яшчэ маглі заставацца на зямлі і ўспамінаць сваё жыццё, пакуль наступнае пакаленне мёртвых не адапхне іх глыбей. Мая ўласная смерць занадта далёка, каб я не паспрабавала яе павабіць: прыйдзі, акажыся, пагуляй са мною. З трыумфам тых, якія толькі што пачалі сваё жыццё, ішла я на шпацыр паміж мёртвых, якім я, пераможца, паказала, што цяпер мае жыццё. Тут, ля аплоту безабароннай маўкліваасці, я дала сабе пацвердзіць тое, што свет жывых дарослых не дазваляў. Тайна пахавала я тут сваіх бацькоў, цётка, дзядзькоў, настаўнікаў і перадаверылася часу, які стане маім. Цяпер адбывалася так, што я чула сябе бліжэй да тых пад зямлёю, чым да бяскрыўдных шчырадушцаў, якія, як я дваццаць гадоў таму назад, пахаджалі сярод іх.

Берэнбаўм памёр праз тры дні пасля таго, як я наведала яго ў бальніцы. Даведалася я пра гэта з газеты.

* * *

Мая апошняя ўява Берэнбаўма: раззяўлены, бяззубы рот, у ім брудны, як бы зацягнены цвіллю язык, радужная абалонка яго вачэй пустая і празрыстая, два невялічкія круглыя акны ўсярэдзіну Берэнбаўмавай галавы. І Берэнбаўмава рука; як беласкурая яшчарка стрэліла яна яна з-пад коўдры і скокнула раззяўленымі пашчэнкамі мне на грудзі. Адчуванне, як калі б ён дакрануўся да майго голага сэрца. Пазней я паспрабавала думаць, што гэта ж ён, мабыць хацеў схапіць мяне за руку альбо за плячо, і толькі нямогласць адвяла руку ад мэты. Але я не магла забыць паўраззяўлены выскалены рот і бясколерныя вочы, у якіх зроэнкі збегліся ў адну маленькую кропку. Калі паміраў мой бацька, было яму шэсцьдзесят тры гады. Памёр ён дома ў сваім ложку, недзе каля гадзіны ночы, адзін. Спальня маці была побач з бацькавай, з пакоя ў пакой былі дзверы. Ён не клікаў маці ў тую ноч. Ён не бачыў, як прыйшла смерць, альбо ён хацеў застацца з ёю сам-насам. Бацька памёр седзячы на краі ложка, калі курыў цыгарэту. Калі цыгарэта дагарэла, ён ўжо быў мёртвы. Фільтр паміж ягоных пальцаў абвугліўся. Гэтага ён ужо не адчуваў. Маці, калі знайшла яго такога раніцай, падумала, што ён седзячы заснуў. Калі яна асцярожна хацела разбудзіць яго, ён, спруцянены, адкінуўся назад на ложка. І з рота выпала сківіца.

Я думаю, ён ведаў, што памірае. Ён сеў, на развітанне закурыў цыгарэту, як гэта робяць курцы: яшчэ адну цыгарэтку, а тады пайду. Ён нават таршэра не ўключыў. Ён не хацеў больш нічога бачыць, нічога чуць і нічога казаць, нават маці. Ён ужо даўно не хацеў нічога казаць. Часам, калі вымушаны быў гаварыць, яго твар крывіўся, як ад болю. Ён выкладаў у школе да дня смерці. Пытанні, нават простыя, былі яму пакутай. Калі я наведвала бацькоў, наведвала я, зрэшты, толькі маці, ён выходзіў у свой кабінет, адзелены ад жылога пакоя шклянымі дзвярмі. Дзверы былі занавешаны і цяжка адчыняліся. Кожнага разу, як бацька адольваў гэтую цяжкасць, твар яго сказала маска злосці, быццам ён ашчадзіў усю сваю нянавісць і ўсю роспач, каб укласці іх у гэты акт. Безжыццёвае супраціўленне дзвярэй, якое ён ведаў як неадольнае, мусіла для яго значыць больш, чым цяжкая перахода. Інакш бы ён паклікаў сталара. Па ім можна было падумаць, што ён хацеў выхаваць дзверы, раз і назаўсёды высветліць свае з імі дачыненні. У апошнія тыдні перад смерцю ён быў такі слабы, што барацьбы з дзвярмі зусім не пачынаў і асланяўся ад нашых гаворак гучнымі пласцінкамі. Больш за ўсё любіў слухаць Мірэй Мац'ё. Тады я не адчувала да яго ніякай спагады. Мне было нават прыемна назіраць, як ён спакваля слабеў. Я пыталася ў сябе, як што не магла і папытацца ў яго, як гэта ён вытрымлівае

дзень у дзень стаяць перад вучнямі і гаварыць пра гісторыю класавай барацьбы. Кожныя два гады новыя, яшчэ і не паслабленыя ворагі. Некаторыя ёсць заўсёды, якія не саромеюцца пытацца. Што адказваў бацька, калі такі вась адважнік хацеў даведацца, што ж там такога было з тым гатэлем Люкс і з архіпелагам Гулагам. Мяркую, ён такі распытваўся, адкуль такі цікаўнік чэрпае свае веды пра так званыя працэсы, дзе ён пра гэта вычытаў, ад каго працуў, каб тады ўжо адразу, дыфамаваць крыніцу гэтай подлай ілжы альбо злосных перабольшанняў і перасцерагчы школьніка, каб у будучым ён не прынікаў вухам да варожай прапаганды. Гэтым самым ён паспяхова адбіваў атаку. А пытанне заставалася. З ім бацька ішоў дамоў, з ім ішоў у ложак, з ім і ўставаў раніцай. Што рабчыка рабіў з мноствам пытанняў. Проста забываўся пра іх. Разглядаў як правакацыі аслепленых падлеткаў. Калі ён таемна шукаў адказаў, спакушаны недаверлівымі вучнямі, пра якіх ён ведаў, што яны вымейвалі яго і пагарджалі ім, бо даць адказы, якія яны і самі ведалі, ён не хацеў.

Ён не павінен быў рабіцца настаўнікам. Калі б ён застаўся токарам, ён мог бы пытацца сам у сябе. Ён бы баяўся не толькі падкольных і забароненых пытанняў. За кожным пытаннем ён ўнюхваў бы пагрозу, якая павінна была б даказаць яму, былому рабочаму, яго непрыдатнасць да гэтай прафесіі. Ягонае настаўніцтва было яму адзіным, на трыццаць гадоў расцягнутым экзаменам, на якім ён мог кожны дзень праваліцца. Лексіка — любімая тэма ягоных урокаў. Ён вывучыў іх напамяць, строга па алфавіце, каб кампенсавалі сваю недастатковую з прычыны паходжання, вайны і палону адукацыю. Ён не слухаў опер, а толькі агляды іх. Ён не пакідаў сабе часу ні на што ад страху застацца тым, кім быў, падвучаным токарам з народнай адукацыяй.

За заслоненымі букамі вокнамі яго кабінета, сам бачны толькі абрысам, Берэнбаўм аддаўся маім роспытам. За гэта ён плаціў мне 500 марак штомесяца. Магчыма і ён хацеў толькі даведацца, ці ён, сын рабочага з Рура, аўтадыдакт, прафесар-саматужнік, выстаіць перад маімі пытаннямі, якіх ён публічна ніколі цяпець не мог.

Цяпер, калі Берэнбаўм памёр, а я, сведка яго пахавання іду за труною, я ўпершыню адчула спагаду да бацькі.

* * *

У панядзелак пасля абеду я паляцела на Александрплац распытацца ў музычным магазіне, ці не пападалася ім двухмоўнае выданне „Дон Джывані”. Я знайшла там каратка пастрыжаную прадаўшчыцу, якую я падкупіла за дваццаць марак. Яна стаяла, са штабелем нотаў у руках, перад паліцай, паказала свабоднай рукой, каб я пачакала, і са значнасцю падмігнула. Яна знікла за занавескай і вярнулася са светлазялёным сшыткам, да якога быў прымацаваны канцылярскай скобкай цэтлік, які яна цяпер зняла. Нарэшце раздабылі, сказала яна і пры гэтым усміхнулася як чалавек, які пасля зробленага задаволена скідае з сябе стому. У мяне не было ахвоты рассыпацца ёй у пахвалах, яна і без таго ж мела дваццаць марак, але тым не меней зрабіла гэта. Без Вас я прапала б, сказала я. Сшытак каштаваў марку восемдзсят пяць. Я падзякавала, падмігнула ёй таксама адным вокам на той выпадак, калі здолею разгадаць таямніцу рэчытываў з „Дона Джывані” і разважыць магчымасці перакладу іншых опер.

* * *

Кнайпа была яшчэ пустая і пахла палацёрным воскам. Сімона стаяла за канторкай і чысціла арматуру.

Ну, Розі, сказала яна. Я сказала: Ну, Сімона.

Піва?

Віно.

Вінца, сказала Сімона і ўзяла з халадзільніка пачатую пляшку.

Я спыталася ў яе пра амерыканца.

Ён напісаў, сказала яна, што хоча прыехаць.

А калі, — яна пацепенула плячыма і паказала пустыя далоні. Сімона была з Мекленбурга, дзе Эберхард, папросту Эбі, гаспадар кнайпы, пяць гадоў таму назад пазнаёміўся з ёю і адарваў яе ад ёйнага жыцця аранжыроўшчыцы букетаў у маленькім гарадку. Тры гады жылі яны разам. А тады Эбі вярнуўся да сваёй разведзенай жонкі, а Сімону пакінуў служачай у сваёй кнайпе.

Такое сумленнасці я больш нідзе не знайду, сказаў ён.

Амерыканца Сімона сустрэла год таму назад на карнавале. З лета ён зноў вучыўся ў Лансінгу, Мічыган, дзе жыла ягоная сям'я.

З бацькамі ён ужо перагаварыў, сказала Сімона, але ўсе паперы, у Амерыцы патрэбна столькі папер, калі ты хочаш ажаніцца.

Амерыка, сказала я.

Але ж такі, Амерыка, сказала Сімона і кінула анучу у вядро, абы толькі выбрацца адгэтуль, Розі.

Яна, бадай што сапраўды верыла, што выйдзе за амерыканца. Яна была каталічка і хадзіла ў нядзельную школу. Зрэшты ж, Эбі выцягнуў яе ў Берлін, чаму ж бо тады ёй і не перабрацца з амерыканцам у Лансінг, Мічыган.

Так, Розі, сама ты нічога не зробіш, давядзецца пачакаць, сказала яна.

Пасля сабраліся гульцы ў скат, як кожнага панядзелка. У Сімоны больш не было на мяне часу. Я сядзела каля канторкі, піла віно і пачувалася мне добра.

Кнайпа гэта не толькі апошняя станцыя мужчынскай свабоды, сказаў Бруна, чым хацеў сказаць, што кнайпа прыпірышча свабоды толькі на горшы канец, бо не было жаночай свабоды па-за граматыкай і Бруна ніколі не прыходзіла ў галаву сцвярджаць нешта такое. Жанчын Бруна лічыў прыроднымі ворагамі свабоды, а тэлефон самай страшнай рэпрэсіўнай машынай у руках жанчыны. Пытанне: чаму ты не пазваніў, магло яго, калі ён са змрочнымі вачыма пасля распрапойнай ночы раніцай вяртаўся дамоў, укінуць у яму глыбокае роспачы. Ён толькі распранаўся, здымаў чаравікі, свечкаю падаў на ложак, казаў, што тэлефон гэта інцыдэнт для камісіі па правах чалавека, ён напіша ў ААН, заўтра ж раніцай.

Кнайпа была, свецкая і таямнічая адначасова, антысвет, Оркус, дзе дзейнічалі іншыя законы і панавала урбаністычнае прыроднае права. Хто ўступаў у свет кнайпы, вымыкаў сябе з сілы прыцягнення верхняга свету і падпарадкоўваўся іншаму парадку.

Кутэ Клюге, пенсіянер, колішні кельнер, з шырокім вузкавокім тварам азіяцкага божышча, перавёў, як толькі ўвайшоў у кнайпу, прынамсі, пяцёх прысутных у нервознае ўзбуджэнне, яны абарвалі свае размовы і з чаканнем паглядзелі на яго.

Кутэ Клюге быў не толькі, як Бруна, кнайпная асоба, ён быў яшчэ шахматная асоба. З недакуркам таннай цыгарэты ў куточку рота ён з хвіліну пастаяў у дзвярах, быццам хацеў даць усім іншым магчымасць заўважыць ягонае з'яўленне, тым часам як сам ён шукаў годнага сабе праціўніка, коратка і без ніякіх там ласкавых авансаў, знайшоўшы, кінуў яму, пасля моўчкі сеў за свабодны столік, куды яму пасля першага піва без ніякага заказу была прынесена шахматная дошка, і чакаў, пакуль ягоны выбранец зойме месца. Кутэ Клюге пабіваў лаціністаў і нелаціністаў, проста вучоных і вучоных са ступенямі, усіх, каму ён ўсё сваё жыццё падаваў на стол качак у фламбіры і ў заключэнне дзякаваў за вышійку.

Кнайпа, здавалася, спрыяла развіццю жыцця да больш высокай справядлівасці, якая хоць і не ўключала мяне, была аднак жа і мне суцяшэннем. У кнайпе канчалася ўлада Берэнбаўма, тут яму не было чаго сказаць як і ў доме ў Тэклі Фляйшэр, калі яшчэ была жывая яе маці. У кнайпе ён мусіў бы, калі б толькі хацеў выстаяць, дыспутаваць з Графам пра геаграфічныя граніцы паміж рознымі напісанямі прозвішча Шмідт — Шмідт з *dt* ці Шмід з *d* ці Шміт з *tt* ці нават Шмітц з *tz*; альбо павінен быў бы хітра прайграваць Кутэ Клюге ў шахматы, як Пеці, умець

даставаць па благу ванны і унітазы.

Калі Бруна нарэшце прыйшоў, быў ён на маё шчасце ўжо не зусім цвярозы. Відаць, ён скараціў сабе дарогу за сасісачным стаяком каля гатэля „Сафія” на Фрыдрыхштрасэ на скорую руку куфлікам піва, з якога ён ні ў якім разе не мог захмялець, не тое каб упіцца, але і ўжо быць не тое каб зусім цвярозым, нібы ў роце ў яго клеіўся пыл ад кніг і актаў.

Бруна ўбачыў перад мною светлазялёны спытак на канторцы, адкінуўся назад, каб павялічыць дыстанцыю паміж ім і мною і такім чынам засведчыць сваё здзіўленне: што з табою сталася, Роза, не магу паверыць, што ты сапраўды цікавішся операмі. Можа тым часам ты і па гарах лазіш, і па акіянах лётаеш?

Магчыма, Бруна і я маглі б зрабіцца парай як Філемон і Баўкіда, калі б я, не хлусячы, магла адказаць на Брунава пытанне „Ага”. Але сама думка, што гэта ж бы я мардавалася, успінаючыся на тую гару, можа, з небяспекаю для жыцця, каб дабрацца да вяршыні нават невялічкай горкі, была для мяне такая нехлямяжая, што я западозрыла ў Бруна праз ягоную жарсць да такога альпінізму некі псіхічны дэфект. А каб лётаць па акіянах, што было ў Бруна любімым нядзельным заняткам, пакуль мы з ім не пазнаёміліся, дык гэта абсурд і прыніжэнне годнасці. Нібыта ты з усім палам і калам ціснешся да лёсу Сізіфа: гадзінамі мардуіся, каб апынуцца там, дзе пачынаў.

Аднаго разу Бруна паспрабаваў, тайна правесці мяне вакол возера Зумтэр. Праз паўгадзіны мы раптам апынуліся на прагаліне, адкуль свабодна адкрывалася возера. Калі я зразумела, што планаваў Бруна, я абурана павярнула назад па той самай дарозе, па якой прыйшлі, хоць другой дарогай было карацей і, як бажыўся Бруна, ландшафтна намнога прыгажэй. Мне гэта было лішне.

Я ахвотна цікавілася б операмі, сказала я, але я не магу, яны не цікавяць мяне.

Роза, табе пазайздросціш, сказаў Бруна, аднаго разу, калі ты будзеш старая і разумная, ты зацікавішся операмі. Тады ты зможаш адкрыць сабе ўдадзатак яшчэ цэлы свет, а я буду нудзіцца, і так ужо ведаючы ўсё.

Пра змуджанасць у старасці Бруна любіў паталкаваць, калі заўважаў, што я ведала не ўсе кнігі Дастаеўскага, Бэкета альбо Джойса. Тады ён уздыхаў і казаў, ах, табе пазайздросціш, Роза, тым часам як я чырванела, бо я, хоць мы з Бруна і былі равеснікі, і палавіны таго не чытала, што ён.

Бруна пагартану светлазялёны спытак. Раптам ён падняў руку, нібы трымаючы дырыжорскую палачку, напучыў живот, як оперны спявак і заспяваў:

*E non voglio più servir
і я больш не хацеў бы служыць
e non voglio più servir
і я больш не хацеў бы служыць.*

Пасля ён апусціў руку на стойку і ўзяў куфаль з півам.

Што ж ты будзеш рабіць, калі не будзеш служыць, спыталася я.

Viva vita contemplativa, усклікнуў Бруна міма мяне на ўсё памяшканне, туды, дзе якраз Граф нязграбна сядзеў на краёчку крэсла і чакаў, што Бруна папросіць яго падысці да нас.

Viva vita contemplatissima, крыкнуў яму Граф у адказ, падхапіўся, аж расплюхалася рэшта яго піва, і пачаў прадзірацца да нас. Мадам Разалія, ён пацалаваў мне ў руку, Брунох, я не хацеў заважаць, сказаў Граф, каб паказаць свой такт.

Роза хоча ведаць, што мы рабілі б, калі б мы не мусілі болей служыць.

Граф уздыхнуў. Я сказаў Вам, Брунох, з гадамі гэта забываецца Часам я думаю, я рабіў бы тое, што раблю кожны дзень: шукаў бы словы ў слоўніках, за цэлае жыццё гэта робіцца натурай чалавека. Да таго ж узрост, Граф трымаў руку каля вуснаў, каб прыглушыць голас, гэтата, ну Вы ж разумееце, Брунох, пардон, мадам Разалія, жак.

Ён у распачы паглядзеў на столь. Бруна, які быў на пятнаццаць галоў маладзейшы за Графа, засмяўся. Я засмялася таксама. Вам смех, сказаў Граф. Ужо і не бярэшся вышці куфаль піва. Дрэнь, дрэнь, дрэнь.

Здавалася, ён зараз заплача, а мы праглынулі рэшту свайго смеху з півам.

Што робіць твой пісучы ранце, спытаўся Бруна.

А ты ведаеш Герберта Берэнбаўма, спыталася я. Бруна адступіў на крок. Разалінд Палькоўскі, сказаў Бруна, ці не хацела ты мне толькі што паведаміць, што пенсіянер, якому ты замяніла правую руку, прахвост, оберпрахвост Герберт Берэнбаўм, якога назначылі прафесарам, бо ён напаміць ведае таблічку множання. Разалінд Палькоўскі з бургундскім гонарам, якая лепей табе будзе курыць таннія цыгарэткі, чым пацягне на сабе нягоднае канцылярскае жыццё, як Вы і я, Граф, як пісарчук у заплечнага майстра.

У гэты момант, таму што Бруна загаварыў з ім, мы абое пагледзелі на Графа, які, пабялелы ў твары, стаяў паміж намі і яўна хацеў нешта сказаць, але толькі тупа мыляў губамі. Бруна забыўся пра свае кляветы, падняў Графа на табурэт і ўсуніў яму ў руку куфаль. Граф нядбалым жэстам правёў па сухіх вачах, нібы хацеў ацерці слезіну.

Пардон, шашнуў ён, невялічкая хворасць, але гэтае імя, мадам Разалія, ён схпіў мяне за руку, не, гэта ж бо менавіта Вы...

Ён уткнуўся тварам у далоні, так што пасмы валасоў, якія ён прылізаў памадай на голым чэрапе ад аднаго вуха да другога, упалі збоку на плечы. Бруна і я стаялі злева і справа ад яго, паляпалі яго па плечах і сказалі, што ў такіх выпадках гаворыцца, калі трэба каго суцешыць, а не ведаеш, як і чым.

Нібы здань прабегла па пакоі, сказаў Граф. Дастаткова, каб я, непадрыхтаваны, натыкнуўся на гэтае імя, каб адразу ж страціў контэнанс. І гэта ж бо ўжо дваццаць тры гады, мадам Разалія, дваццаць тры гады.

Бруна загадаў яму гарэлкі, пасля чаго твар і голас Графа спакваля зноў ажывіліся.

Гэтаму, сказаў Граф, чыйго імя Вы з маіх вуснаў апрача як з фекальным атрыбутам, які я хацеў бы ашчадзіць дзеля датклівасці Вашага слыху, не пачуеце, занеўздзячаю я тыя тры гады, Брунох, Вы ж ведаеце, якія гады я маю на ўвазе.

Пра гэта Вы не расказвалі, сказаў Бруна.

Граф заўважыў тры тонкія пасмачкі валасоў, якія апалі яму на плечы, памачыў кончыкі пальцаў у піве і зноў прыклеіў валасы паміж лобам і патыліцай. Ах, Брунох, сказаў ён, Вы ж ведаеце, я чыстая плісачка — вечна хвост ад страху дрыжыць.

А было так: увосень 1962 года асістэнту з інстытута сіналогіі і япаналогіі Т. удаліся ўцёкі праз Прагу ў Заходні Берлін. незадоўга перад тым ён прынёс Графу манускрыпт сваёй доктарскай дысертацыі, нібыта каб Граф праверыў правільнасць раздзелаў пра трэцюю дынастыю Мінь. З Заходняга Берліна Т. напісаў Графу ліст, у якім прасіў даслаць яму манускрыпт. Граф паехаў у Потсдам і здаў там пакунак пад чужым імем адпраўца. А між тым як Т. так і Граф забыліся, што быў і трэці, які выпадкова завітаў у пакой, ведаў пра перадачу рукапіса. Гэты трэці, калі адкрылася пра ўцёкі, данёс Берэнбаўму, які тагачасна займаў хай і не вельмі рашаючае, але даволі ўплывовае становішча ў універсітэцкім кіраўніцтве. Графа гукнулі да Берэнбаўма і сказалі — аддай рукапіс, які ён два тыдні таму назад паслаў з Потсдамскага пачтамта. Граф аспрэчваў, што бачыў калі-небудзь той рукапіс на вочы, пасля чаго Берэнбаўм падаў у паліцыю. У той самы ж дзень, не забавіліся, Графа арыштавалі. Пазней ён даведаўся, характарыстыку з універсітэта, якая зачытвалася на працэсе і якая характарызавала старшага навуковага асістэнта Карла-Гайнца Барона як рэакцыйнага суб'екта, варожа настроенага да высокіх мэтай новага парадку, была напісана асабіста Берэнбаўмам і паслана да ведаму дырэктару інстытута праз пачтамт. Графу ўклеілі тры гады.

Даносчык праз некалькі гадоў улез у аўтамабільную аварыю і памёр, сказаў Граф. Раптам, не будучы вінаватай, я аказалася ўблытанай ў Графавыя ліхабедствы. Я

адчула, што жыццё падступна зашчыкнула мяне ў пастку, быцам мне хацелі даказаць, што так проста не вырабішся. Ганьба мысліць за грошы, вядома. Але што ў нас не ганьба.

Вы, зрэшты, таксама працуеце ў тым самым універсітэце, сказала я Графу.

Я быў нават рады, што мяне ўзялі тады назад, чым я абавязаны выключна заступніцтву не вельмі заплямленай асобы, якая бачыла ў маёй прысутнасці пэўныя выгоды свайму навуковаму поступу. Я тады гэтай асобе вымушаны быў наплямкаць больш за шэсьцьдзсят працэнтаў дысертацыйнага матэрыялу. Вы памятаеце, Брунох? Было б неразумна, мадам Разалія, за нешта ўшчуваць.

Бруна кінуў, але не глянуў на мяне.

Мы ўсе жылі ў стане ганьбы, працытавала я адзін з любімых Брунавых пастулатаў, на што Бруна сказаў: ты запамінаеш толькі тое, што хочаш, Роза.

Вечар бы невясёлы. Бруна паспрабаваў утаварыць мяне кінуць працу ў Берэнбаўма. Я абяцала падумаць, хоць ведала, што вытрымаю сваю дамоўленасць з Берэнбаўмам. Хацелася давесці ўсё да канца. Я хацела перамагчы Берэнбаўма. Я ўзялася за яго як за задачу, падрыхтаваную мне самім жыццём. Гэта я больш адчувала, чым ведала. Я хацела дадаткова выйграць ужо прайграную бітву з Берэнбаўмам.

Чаму ненавідзяць чалавека, спыталася я ў Бруна, што будзе са мною, калі я ненавіджу.

А ты ненавідзіш? Пытанне Бруна прагучала спагадліва, нібыта ён даведаўся, што я хворая.

Так мне здаецца.

Чалавек ненавідзіць, калі ён быў падмяты.

Альбо калі кахаў і не быў каханы, сказала я.

А значыцца, быў падмяты, сказаў Бруна.

А ты ніколі не ненавідзеў?

Ай ну, сказаў Бруна, неяк так выкручваўся. Граф, і Вы?

Граф патузваў за свой цёмнаблакітны упрыгожаны срэбнымі зоркамі гальштук. Гэта не ў маім тэмпераменце, я пагарджаю, Брунох, я пагарджаю.

Бруна правёў мяне да дарогі. Мы былі адны на вуліцы, за плячыма толькі рэха нашых крокаў; у некаторых вокнах мігатлівае святло — ад тэлевізараў. Як заўсёды, калі мне было знобка, Бруна паклаў мне руку на плечы, і я зайздросціла яму за гэты дазволены прыродай жэст. Мабыць, Бруна і сам прамерз бы, калі б змалку не ведаў, што ў яго вырастуць доўгія, моцныя рукі, якія ён будзе класці на плечы кожнай жанчыне, якой зазнобіцца каля яго. Але, мусіць, Бруна таксама зябнуў.

Вадзіцель гнаў трамвай па рэйках, як дзіця, якое гуляе ў аварыю на сваёй мадэлі чыгункі. Мы кружлялі, тармазілі, грукаталі па заснулым, ашчадліва асветленым горадзе. Пустыя вуліцы былі як варожыя, мы самі былі як чужыя, як у хвіліну пасля прыходу першых людзей у гэта богам забытае месца, дзе пяцьдзсят ці то сорок гадоў таму назад вайна і чума забівала і выганяла жыхароў. За сценамі дамоў ляжалі шкілеты на прагнілых ложках, альбо яны сядзелі за сталамі і перад тэлевізарамі як у секунду смерці. Калі мы выходзім, нам даводзіцца прабівацца праз орды пацукоў, якія тым часам апанавалі ўвесь горад, мільёны тлустых пацукоў павыпаўзалі на святло з каналізацыі, бо ім ніхто цяпер не высыпаў недаедкаў і адыходаў. І гэты трамвайшык толькі шкілет пад уніформай. Ён мог бы і не тармазіць, перш чым памёр, і вось ужо пяцьдзсят гадоў ехаў у гэтым забойчым тэмпе з цэнтра ў Панкаў, з Панкава ў цэнтр. Жыў толькі Бруна. І я.

* * *

Вяселле Тэклі Фляйшэр мы згулялі ў студзені. Ён, сказала мне Тэкля, вельмі ж бо хацеў, каб я яму не адмовіла, хоць я ведаю, што гэта грэх. Мама ў труне перавярнулася б, калі б даведлася.

Яна паглядзела на мяне праз свае тоўстыя шкельцы, нібыта цяпер я павінна была суцешыць яе.

Яна нічога не ўведае, сказала яна.

Ты думаеш?

Яна пра гэта не даведаецца, сказала я яшчэ раз з упэўненасцю недаварка і падумала, што, калі касмэя мела рацыю, дык Тэкліна мама цяпер была альбо кошка, альбо сука, альбо страказа і пра ўсякія маральнасці меркавала зусім інакш, чым у свой чалавечы час.

Геру Солаву стрэліла ў галаву ажаніцца з Тэкляй Фляйшэр. Але як што ён ужо трыццаць гадоў як быў жанаты і не меў нічога закінуць фраў Солаў, як толькі тое, што задоўга ведаў яе, ён пастанавіў развесціся. Фраў Солаў звалі, зрэшты, фраў Вітыг, бо Солаў гэта было мастакоўскае імя, якое Тэадор Вітыг, следуючы традыцыі, прыняў у канцы саракавых. Солаў — ў не вымаўлялася — азначала о пячатку яго тайнага халасцякоўства, на якое ён рашыўся перад абліччам палітычнай катастрофы, што была за ім, і той, якая, як яму падавалася, насоўвалася на яго. Установе, перад якою ён павінен быў абгрунтаваць выбар псеўданіма, ён, Солаў, растлумачыў дакладней: Уладзімір Мікалаевіч Солаў — ў вымаўлялася, — быў савецкі камуніст, з якім ён пазнаёміўся пасля вайны і які неўзабаве пасля гэтага памёр ад тыфу.

Гер Солаў хацеў ажаніцца з Тэкляй, не парушаючы законаў і правілаў прыстойнасці. Ён хацеў ажаніцца з ёю перад Богам, хоць і не верыў у Бога. Але ж ён верыў у нешта, што было большым і значнейшым за мінушчага чалавека, і перад гэтым, мінушчым і безымянным, ён хацеў бы назваць сябе мужам Тэклі. Так сказала мне Тэкля. Сама я ніколі не сустракала гера Солава. Ідэя з магільніцкай капліцай была Брунава. Яна стаяла гадамі некарыстаная, паблізу нашага вясковага аседлішча ў Ніжняй Памераніі, пасярэдзіне падобных на садок могілак за паўразбураным замкам, з раскалупанага фасада якога ў загадкавай сіметрыі раслі дзве бярозкі, быццам нехта ўсадзіў іх туды замест сцягоў. У адным старым дарожным даведніку капліца была анатавана як будынак аднаго вучня Шынкеля, пра якога ў вёсцы ўжо ніхто нічога не ведаў і, мабыць, ведаць не хацеў. Пяць гадоў таму назад пачалі яе рэстаўраваць і неўзабаве зноў перасталі, спынілі рамонт. З таго часу, шырока расставіўшы ногі пад блакітным, размаляваным срэбнымі зоркамі купалам, якія мне заўсёды нагадвалі зорачкі на гальштуку ў Графа, стаяла драбіна.

З галоўнага боку капліцы вялі тры прыступкі да галерэі, дзе на жалезным цокалі шматкі штучнай дзярніны, молат і разбітая статуя Хрыста схілялі і надзілі да дзівоснага ціхага жыцця.

З цэнтра купала ў пустату памяшкання звисала і боўталася пацёртая, на канцы зашморгнутая ў пятлю вярхоўка. Калі я аднаго разу ні пра што не думаючы пацягнула за яе, загучаў светлы скрушлівы звон, і я цалюткі божа баялася, што а ці не наклікала я на сябе смерці. Але нічога не здарылася, ва ўсякім разе нічога, пра што я даведалася б. Гэты забыты храм смерці, сказаў Бруна, вартаснае месца для вяселля Тэклі Фляйшэр і гера Солава. Хоць Бруна ведаў гера Солава толькі з маіх расказаў, здавалася, прасякнуўся да яго вялікай сімпатыяй. Ён нават прапанаваў, каб мы, Бруна і я, удваіх справілі ім вяселле, а сам ён гатовы ўзяць на сябе вячанне. Тэкля жахнулася ад адной подумкі пра вячанне ў капліцы, доме мёртвых. Гэта блюзнерства, сказала яна.

Тэкля, сказала я, калі няма Бога, яго нельга і зняважыць. А калі ён ёсць, дык ёсць у яго і розум і ён парадуюцца, убачыўшы столькі любові і фантазіі.

Гер Солаў быў у захапленні. Як што толькі смерць мацнейшая за яго каханне да Тэклі, дык ён бачыць, што ўвогуле толькі капліцы самае прыдатнае месца на пабранне шлюбу, якога ён хоча і прагне.

Тэкля ўсё ж баялася, але падупала-такі нашай зўфарыі.

Калі фраў Вітыг абвясціла, што ў канцы тыдня паедзе ў Фогтланд адведаць даўнюю школьную прыяцельніцу, я і Тэкля купілі казіную грудзіну, віна, шнапсу і

піва, Тэкля ўпакавала белую, накрухмаленую пасцельную бялізну і лепшы з яе касцюмаў, шэры, па костачкі аксамітны кітэль з рукавамі кімана. У суботу перад палуднем а адзінаццатай мы падсадзілі гера Солава непадалёк ад ягонай кватэры і паехалі ў сяло.

На палях ляжаў снег, а на небе стаяла белае сонца. Які цудоўны дзень, сапраўдны вясельны дзень, усклікнула Тэкля. Бруна нагрэў печы, пакуль я тым часам у садзе сабрала вясельны букет з замерзлых ружавых бутонаў, плюшчу, шышшыны і хваёвых галінак. Тэкля заслала ложак сабе і геру Солову накрухмаленай бялізнай, стараючыся схаваць сваю сарамлівую збянтэгу пад гаспадыньскай увішнасцю. Гер Солаў стаяў пры гэтым і расказваў, як ён, яшчэ тады маладым хлопцам, апошнім летам перад 1933 годам, з заплечнікамі і дваццаццю маркамі ў кішэні вандраваў па Правансе, і я падумала была, што геру Солаву, ага, ужо семдзесят, а з выгляду не дасі. Ён насіў джынсы і марацкі пуловер з зашпількамі на плячы, да яго цёмначырвоны шаль, якога ён не скідаў нават калі ў доме стала цёпла.

Бруна нашпігаваў грудзінку. Пасля мы пераапануліся і паехалі ў суседняе сяло, дзе стаяла капліца.

Па вузкай сцежцы паміж магілаў, якія выглядалі так, быццам пахаваныя ў іх толькі што паўміралі, мы дабраліся да прасекі, якая праз невялікі парк вяла проста да капліцы, былая прысада, над якою дрэвы ўлетку ўтвараюць суцэльны шчыльны дах і апалыя, пераплеценныя галіны якіх цяпер наводзілі мяне на роздум пра шкілеты, што, мусібыць, пазбіраліся нябось у апошні карагод і разам з намі гуляюць у старую гульню: праскоч, прахвост, праз залаценькі мост.

Гер Солаў трымаў у левай левую руку Тэклі, тым часам як яго правая свабодна ляжала на яе руцэ. Так і павёў ён яе асцярожна і беражліва па замшэлай і ўжо зарослай лесвіцы, у канцы якое стаяў Бруна, сустракаючы пару, каб павесці іх усярэдзіну капліцы. Я змыкала вясельны поезд.

Бруна сказаў кароткую, вельмі прыгожую прамову. Ён сказаў, што лёс звёў гера Солава і Тэклю на адной жыццёвай сцязі хай сабе і пазнавата, але менавіта праз гэта яны і павінны пераканацца ў справядлівасці, якая дазваляе ім упіцца шчасцем, а перанесеныя нягоды дадаткова ўзвысяць іх і без таго светлы розум. Бо ты, Тэкля Фляйшэр, не змагла б спазнаць велелекнасці душы Тэадора Солава, калі б угоньвалася ў сваім жыцці за лёгкім шчасцем. А ты, Тэадору Солаве, не змог бы спазнаць разукраснай красы душы гэтай жанчыны, калі б сэрца тваё не засталася маладым і ўспрымальным для мілашчаснай любові.

Гэта сказаў Бруна, і я не паверыла сваім вушам. Тэкля плакала.

Бруна спачатку даў слова геру Солаву, пасля ягонай Тэклі, а тады ўжо запрасіў абаіх укленьчыць, каб самому дабраславіць іх.

А цяпер пацалуйцеся, сказаў Бруна.

Калі мы выйшлі з капліцы, неба было чорнае. Загадка была — адкуль насунуліся магутныя чорныя хмары.

О Божа, сказала Тэкля, неба ўгневалася.

Не, сказаў гер Солаў, яно толькі паказвае свой сур'ёзны твар.

Белая маланка распаласавала хмару, і праз нейкую секунду магутны гром скалануў вакол пашлюбаванай пары сырую матухну-зямлю.

Ён грае ў гонар вам сімфонію лёсу, сказаў Бруна.

Востры ледзяным дождж секануў па нас, і нам было нялёгка вяртацца ў наш дом па голай вуліцы. У шэрых валасах Тэклі блішчалі безліч ледзяных крышталікаў, а гер Солаў сказаў, каб Тэкля хутчэй паглядзелася ў люстэрка, каб ужо далей не баялася, бо ж тады яна сама пабачыць, што навальніца — гэта вясельны дарунак неба, тысячы дьямэнтаў фраў Тэклі. А як што маладая надзявае вясельныя строі адзін толькі раз, дык і азнака нябесная — непаўторная. Праз мінуту Тэкліны вясельныя дьямэнты паплылі слязьмі-ручаямі па твары. Гэта быў дзень — як з тамтэйшага жыцця! Кроза нябесная! Я ні хвіліны не думала пра Берэнбаўма.

Увечары, падчас шпацыроўкі па вёсцы, я нарэшце спыталася ў Тэклі, ці магла б я

павучыцца ў яе на піяніна. Мы давмовіліся на другі тыдзень. Тэкля і гер Солаў неўзабаве сышлі, Бруна і я засталіся адны і сядзелі насупраць адно аднаго ў маленькім пакоі з нізкаю столлю, як раней, калі мы яшчэ не былі ў разводзе.

Можа, і нам пабрацца, сказала я Бруна.

Пазней, Роза, сказаў Бруна, мы яшчэ занадта маладыя, каб былі аж так удзячныя лёсу.

* * *

З таго часу, як я даведалася, што Берэнбаўм быў вінаваты ў арышце Графа, я старалася ўявіць сабе, як распытаюся ў яго пра гэта. Я бачыла сябе за столікам з машынкай, строгаю, выпрастаную. Я чакала, пакуль на дварэ трохі пацямнее і Берэнбаўм змусіцца запаліць настольную лямпу і я змагу бачыць ягоны твар. Тады я спытаюся: а Вы ведаеце Карла-Гайнца Барона, сінолага? Я задам пытанне ніба так сабе, знехаця, быцам імя ягонае толькі што ўсплыло ў памяці, быццам хацела расказаць пра Яго нейкую пацешную гісторыю. Альбо я пагляджу Берэнбаўму проста ў вочы, як Жана д'Арк інквізітару, запрысягаючыся загадамі анёлаў, і спытаюся ў яго ясным, няўмольным голасам: Вы ведаеце Карла-Гайнца Барона, сінолага? Альбо адкрыю карты без ніякіх выкрутасаў: Вы ж ведаеце Карла-Гайнца Барона, сінолага, і пры гэтым падмяшаю ў свой голас лёгкай пагрозы. Берэнбаўм пачне адпірацца, што ніколі не чуў гэтага імя. Паспрабуе спаслацца на аслабелую памяць. Больш дваццаці гадоў, дзе ж тут, каб і хацеў усяго не ўзгадаеш.

Але я не дам яму ўвінуцца. Вы, гер Берэнбаўм, скажу я вельмі спакойна, сын рабочага з Рура, прафесар з адукацыяй народнай школы, нелацініст з класавым інстынктам, у той час упаўнаважаны па ідэалагічных пытаннях у Берлінскім універсітэце, засадзілі філолага еўрапейскага рангу на тры гады ў турму за тое, што ён з Потсдамскага паштамта паслаў бандэроль.

Берэнбаўм будзе пасаромлены. Не за тое, што запраторыў Графа за рапчатку. Гэта ён мог бы ўчыніць з палітычнай, хай сабе і жалю вартай прычыны, гэта ўжо, так сказаць, — маргіналіі класавай барацьбы. Яго пасароміць ўсведамленне, што ён з прычыны сваёй недастатковай адукацыі сам не быў здольны да навуковай працы.

Я вазьму плашч і, ідучы да дзвярэй, скажу, больш не азіраючыся на Берэнбаўма: вы так баяліся адукацыі, што садзілі і выганялі толькі ад страху.

Так, рашыла я сабе, я пакіну пераможанага Берэнбаўма.

Я залішне нервавалася, каб чытаць, альбо каб праслухаць „Дона Джывані”, якога набыла два тыдні таму. Дзень быў мяккі, і я рашыла тыя дзве гадзіны, якія яшчэ заставаліся да ўмоўленай сустрэчы з Берэнбаўмам, пагуляць па парку. Парк быў суцяшальным прывітаннем з іншага часу. Спачатку гэта быў парк замка, у які Фрыдрых Вялікі, называны Брунам Эф Два, саслаў сваю жонку, калі ўжо не мог трываць яе пры сваім двары. Шырокая вуліца вяла ад Панкаўскай кірхі у прызамкавыя пасадкі да былой Плошчы Міру, сённяшняй Плошчы Асецкага ў Нідэршэнгаўзэне, пра што ведалі толькі старыя Панкаўцы. З часу, калі ў 1949 годзе замак быў абвешчаны урадавай рэзідэнцыяй, вуліца з абодвух бакоў канчалася плотам, які з боку Нідэршэнгаўзэна быў цалкам загароджаны, нават засланы ў від на замак з Панкаўскага боку быў абаронены ўзброенай вартай ад розных некампетэнтных раззяваў. Каб дабрацца з аднаго трамвайнага канца ў другі, трэба было праехаць усяго толькі пяць прыпынкаў альбо ісці пеша паўгадзіны. Я жыла ў гэтым раёне ўжо трыццаць гадоў і ніколі не звязвала разам гэтыя трамвайныя канцы. Толькі Бруна, які вельмі цікавіўся гарадскімі планами і картамі як і сапраўднымі ландшафтамі і жылымі кварталамі, якія пазначаны на тых картах, надаў некі парадак у маёй галаве тым Панкаўскім вуліцам. Кожнага разу, калі мы мусілі падначальваць нашыя прагулкі сваволі валадароў замка, ён праклінаў звар'яцелых носьбітаў улады і пагвалтавання вуліц, якія не толькі замыкалі грамадскія дарогі, як ім было зручней, але яшчэ і пераназвалі нічым не вінаватую

плошчу ў гонар Карла фон Асецкага, каб гэта ўвесь свет паверыў, быццам Асецкі быў добры сябар Вальтэра Ульбрыхта.

Парк быў спланаваны плоска і ўшыркі, так што ва ўсе бакі яго можна было азіраць і кожнага разу ўбачыць там знаёмых, нават калі яны гулялі з другога боку. Цяпер, аполюдні, было амаль пуста. На невялікім гарбатым мастку стаялі дзве старыя кабеты, кідалі ўніз у раку хлебныя крошкі качкам, якія і зімой і летам насяляюць Панку, вузкую брудную рачулку, якая перасякае парк з усходу на захад і імем якой названы і наш раён. На лужку гарэзавалі тры сабакі. Гаспадары, стоячы зводдаль адзін ад аднаго, цярыліва чакалі.

Тут гэта не так кідаецца ў вочы — гэтую фразу нейкі час таму назад пад час прагулкі па парку з уздыхам сказаў Граф. З таго часу мы цытавалі яе кожны раз, калі адкрывалі які-небудзь хоць напалавіну не ссабачаны аазіс. Там гэта не так кідаецца ў вочы. Што гэта было тое, што не так кідаецца ў вочы, не патрабавала ніякага тлумачэння, нават „так” вычэрпвалася ў намёку: не так пагана, як усюды. Ужо колькі-колькі я дзіву давалася, што яны нічога не ўтворылі з паркам, не бетанавалі дарожак, не спілавалі яго двухсот- а то можа і трохсотгадовых дрэў з мурамі-камлямі. Яны ж яго нават не абгарадзілі, як замак альбо „гарадок”. Куды мы ні ўвойдем, там вяне лісце, неяк сказала Анна Зэгерс. Нейкім дзіўным чынам гэта Зэгерсіна МЫ абышло бокам Панкаўскі замкавы парк. Я шукала на кустах бутонаў; як маленькія жывоцікі пузаціліся яны на галінках.

Ужо шэсць тыдняў, кожнае серады з трох да чатырох я бяру ўрокі фартэпіяна ў Тэклі Фляйшэр. Як зацятая, практыкавала я абедзве рукі рухацца рознымі спосабамі, цэлы тон левай, дзве палавіны правай: „Куку, куку...” Старым вучням, як я, фартэпіянная літаратура не складзена, сказала Тэкля. Спаўненне неакрэсленай страсці, якое я спадзявалася ад фартэпіянай ігры, ніяк не прыходзіла. Але Тэкля лічыла, што я добра матываваная, і магла б расправіць мае застылыя суглобы, да пэўнай ступені, вядома. Кожны дзень я паўгадзіны грала гамы. Ты і праўда думаеш, што будзеш шчаслівая, калі зможаш сыграць сабе кавалачак Шуберта, спытала Тэкля.

Ну, прынамсі, не нешчаслівая, адказала я, ды большага жанчына ў сорок гадоў і жадаць не можа, як толькі быць не нешчаслівай.

Добра, сказала Тэкля, якраз гэтым самым і мяне суцяшала мама, калі я засмучалася. Дзіця, цяпер ты марыш пра вялікае шчасце, казала мама, а праз некалькі гадоў ты будзеш лічыць шчасцем, калі цябе абыдзе вялікае няшчасце.

Для мяне фартэпіянная ігра значыла, нават калі гэта толькі гамы і дзіцячыя песенькі, нешта падобнае на парк. Не так кідалася ў вочы.

* * *

Вам не званіў таварыш маёр? Ахмістрыня, гэтым разам у светлаблакітным фартуху з фальбонкамі на шыі і плячах, прытрымлівала рукою клямку, нібы хацела тут жа зачыніць дзверы.

Які таварыш маёр? Я паспрабавала ўвайсці ў дом, але яна адставіла ўбок нагу і сваім пагрозлівым клубам прыкрыла вузкую шчыліну ў праёме дзвярэй.

Малады гер Берэнбаўм, хто ж яшчэ, таварыш маёр.

Ён жа Вам тэлефанаваў, каб сёння не прыходзілі.

Раней я ніколі не заўважала, што яна мяне цярынец не магла. Яна выцягнула кароткую шыю па-над фальбонкамі і ваража ўтаропілася на мяне. Гер прафесар пачуваецца блага, і таму таварыш маёр затэлефанаваў вам, каб Вы сёння не прыходзілі.

Ён не дазваніўся.

Х-х-ха, яна перасмыкнула плячыма, што мела азначаць: табе не пашанцавала.

Відаць было, яна намацала нейкую сувязь паміж станам Берэнбаўмавага здароўя і мною. Яна была набожная душа і нехта, магчыма Міхаэль Берэнбаўм, павінен быў

падбаздзёрыць яе, каб яна так нахабна і пераможна заступіла мне дарогу. Вугалок анучкі звісаў з кішэні яе фартуха. Яна засмяялася, як пераможца, а я ж зусім не ведала, што ваявала і з ёю. Што ў дом, пераступіць парог якога мне кожны раз каштавала насілля над сабою, будзе заслонены доступ вась гэтым цэрберам у светлаблагітным фартуху з белымі фальбонкамі, здавалася мне сімвалам самай прыкрай сітуацыі, у якую я сама, як у нешта, ўступіла.

Я ўжо была хацела перадаць праз яе пажаданні выздараўлення, калі за яе плячыма ў шарсцяным халаце паявіўся сам Берэнбаўм. Але ж бо не, фраў Карл, сказаў ён, як што яна тут, давайце папросім у дом.

Яна адсланіла дзверы і знікла на кухні. Сервіруючы пазней каву, яна ўсміхалася, як звычайна. Цукар зараз прынясу. У яе была цалкам бессістэмная манера блытаць усё, што толькі можна зблытаць.

Берэнбаўм быў слабы. Маршчыністая шэрая скура на твары звісала і нават дужа залішне на падбародку, нават рука ягоная дрыжала больш чым калі, як бы адмовіўшыся ад апошняга супраціўлення. Ён прысёрбваў каву, пры гэтым ледзь падымаў кубачак, а бяссіла апускаў сагнутае тулава яшчэ трошкі ніжэй, пакуль рот не даставаў да беражка кубачка. Я прапанавала яму прыйсці іншымразам, але ён адмовіўся. Мы зоймемся вясёленькім раздзелам, над якім нам няма чаго спрачацца, сказаў ён. Пішыце: „Вяртанне ў Германію. Момант, калі цягнік перасёк граніцу Германіі, належыць да самых шчаслівых у маім жыцці. Дамоў у вызваленую Германію, вызваленую Савецкай арміяй. Таварышы ў цягніку плакалі ў далоні. У гэтую хвіліну мы ведалі: гэта будзе наша Германія, наваккі вызваленая ад прагных захопніцкіх імперыялістаў і забойцаў-фашыстаў. Мы наперад ведалі, які цяжкі шлях, паліты потам і слязьмі, ляжаў перад намі”.

Мне хацелася б уставіць сюды верш, сказаў ён, верш Ёганэса Р. Бэхера, які ад шчырага сэрца сказаў нам цудоўныя словы.

Ён прачытаў так патэтычна, як толькі, па-мойму, мог:

*Вы знайце адно:
Хапіла сіл змагацца,
Хоць на усіх шляхах
Праз кроў і смерць ішлі.
Мы ведалі даўно:
Павінны мы падняцца,
Свабоды нашай сцяг
Каб рэяў на зямлі!*

*Здзяйсненняў нашых лёт!
Народ куде свабоду
І новы гімн пяе
І славіць новы край!
Улада ваш аплот,
Яна — слуга народу.
Народзе мой, яе
Больш з рук не выпускай!*

Паветра, якое ён мог назапасіць у лёгкіх, хапала толькі на кароткія радкі, апошнія склады іх ужо задыхаліся ад нястачы дыхання, аж такі слабы ён быў. Занадта слабы, каб я магла распытваць пра ягоную віну ў арышце і асуджэнні Графа.

Ён дыктаваў: „Страшна, што тварылася ідэалагічна ў галовах людзей. Яны ўсё яшчэ стаялі бліжэй да забойцаў, чым да ахвяр. Глыбока ў свядомасць рабочага класа ўкаранілася антысавецкая прапаганда. Выхаваць гэтых людзей — задача гіганцкая”.

Ён адхіліўся назад з заплюшчанымі вачыма. Я ўважліва сачыла за ім. Як у тых

людзей у метро, якія самазабыўна тупа вядуць спрэчку з апанентам, шэфам, жонкай, супернікамі і прабег размовы напісаны ў іх на твары, часцей як трыумф летуцейніка з перапынкамі на няўзрушлівасць і спакойную абыякавасць, калі можа гаварыць другі, пасля зноў гордая пагарда на вуснах, калі ён сам пярэчыць, так праслізгнуў цяпер і на Берэнбаўмавым твары успамін пра былыя перамогі. Пакуль я сачыла за пыхлівымі рэмінісцэнцыямі яго гульні мінаў, раптам адчула, што зусім без ніякага намыслу, міжвольна пераймаю яго, адцягваючы назад куточкі вуснаў, падымаючы бровы, недаверліва моршчачы лоб, і, як ужо непазбежная праява ўздзеяння гэтай маскі, ува мне прачнулася адчуванне, што кожны іншы цяпер можа запозрыць ува мне выведніка і падслухача. Нейкая варожая самаўпэўненасць сфакусавала мой зрок на зядашчаным Берэнбаўме, які з асалодай рэпетыруе перад мною свае перамогі. Яго залішне фанабэрыстая, вальжыная самаўпэўненасць, падкрэсленая слабасцю, якая ў ім была вельмі відна, раздражніла мяне да самай крыві. Ці мо наадварот: гэта была слабасць, якая непакоіла мяне і будзіла ўспамін пра Берэнбаўмаву кроў, якую я бачыла, тады, калі мучыла яго сваімі пытаннямі пра гатэль Люкс, аж пакуль у яго нарэшце не пайшла носам кроў. Ён усё яшчэ не расплюшчваў вачэй, сядзеў, безабаронна выцягнуўшыся на сваім крэсле. Я думала пра яго пад'язычную костку недзе паміж падбародкам і глоткай. І тады спыталася: Вы ведаеце Карла-Гайнца Барона, сінолага?

Ён выпрастаўся, ветліва ўсміхнуўся, не зразумеў, нічога ж не адбылося. Але я спыталася яшчэ раз: Вы ведаеце Карла-Гайнца Барона, сінолага?

Ён адказаў, не марудзячы, толькі расцягваючы словы, быццам хацеў выйграць часу, так, ён яго ведаў, праўда, гэта было даўно.

Ці ўспамінаеце Вы пра Вашу апошнюю сустрэчу з ім?

Іх было дзве, я памятаю абедзве. Ён падняў руку, як прамоўца, які запрашае да цішыні; жэст, які паходзіў з яго мінулага, калі ён яшчэ сядзеў за пярэднімі сталамі на сходах і даваў слова прамоўцам альбо пазбаўляў. Апошні сказ Вы запісалі, спытаўся ён. „Выхаваць гэтых людзей — задача гіганцкая”.

Я ўявіла сабе, як ён гэтым рухам рукі асудзіў Графа на маўчанне, калі той нервова і крыху неабачліва спрабаваў знайсці не каральную сувязь паміж беглым здраднікам, ім самім і бандэроляй, якую ён здаў у Заходні Берлін на галоўпаштамце Потсдама.

Успамін пра наступнае даецца мне цяжка, не, таму што я не ўцяміла, што здарылася. Я ведаю гэта так дакладна, быццам двойчы перажыла тыя хвіліны, як глядачка і як акторка. А зрэшты, я нават тройчы была сведкаю, бо як акторка я таксама была раздзеленая, на адну, якая нешта рабіла, і другую, якая хацела нешта рабіць. Я ведаю ўсё, нічога ад мяне не вымкнулася. Вось гэта і рабіць успаміны такімі цяжкімі.

Я бачу іх перад сабою, Берэнбаўма і Разалінд. Ён за пісьмовым сталом, у жоўтым святле настольнай лямпы. Яна насупраць яго, за два крокі, забарыкадаваная машынкай маркі „Rheinmetall”. Пакуль я яшчэ вагалася, ці дае мне справядлівасць права помсты за Графа альбо патрабуе скідкі на хваробу Берэнбаўма, я ўбачыла, што Разалінд ужо рашылася. Кароткія валасы на руках ніжэй локцяў і сканцэнтраваны, нацэлены супроць любой супроць спагады замкнуты позірк выдавалі агрэсіўнасць. Я бачыла гэта, і Берэнбаўм адчуваў.

Яго апошнюю спробу абараніць размову, калі ласка, Роза, іншым разам, толькі не сёння, яна не дачула. Чаму ён проста не ўстаў і не пакінуў пакой, не ведаю. Магчыма, нават на гэта яму не хапіла сілы.

Разалінд не пачула яго. Адкуль Вы ўзялі сабе такое права? Ці думаеце Вы пра сваю віну? Спачатку яшчэ спакойная, царавала яна як багіня помсты за машынкай. Берэнбаўм здаўся. Можна было падумаць цяпер, што ён уліваецца ў нешта даўно чаканае. Мяне самога пераследавалі, сказаў ён амаль бязгучна, Грэта ў канцлагеры. Нялёгка паслаць чалавека ў турму. Мы не недачалавекі. Камуністы змагаліся супроць недачалавекаў. Мы не мелі магчымасці вучыцца. Мы плацілі за права

іншых вучыцца, заўсёды, спачатку як пралетарыі нашым потам, пасля грашыма нашай дзяржавы. Грошы рабочых. Гэтая адукацыя была нашай уласнасцю, хто з ёю ўцякаў, той — злодзей і рабаўнік, Ваш сінолаг злодзей, канечне. А злодзею месца ў турме.

Разалінд нахілілася наперад, паклаўшы рукі на клавіятуру машынкi. Пад кожны склад слова яна падымала галаву угору, як сабака, калі брэша. Канфіскаваць мазгі. Вы канфіскавалі мазгавую масу, бо ў вас яе мала. У наступным стагоддзі вы яе ампутавалі б і павесілі б на дроце, каб ашчадзіць турэмныя выдаткі. Свая форма прыгону: не ўласнасць на чужое цела, а ўласнасць на чужыя мазгі, у вас, вызвольнікаў чалавецтва. Цела ў вас хапала ў саміх, мазгоў не хапала. Вы, можа, ведаеце латынь? Латыні Вы не ведаеце, і таму Вы забаранілі іншым людзям вывучаць латынь. А хто ўжо яе ведаў, таму месца ў турме, каб астатнія забылі, што яна ёсць: латынь, — пражывуць без латыні. Усё павінна быць забыта, каб не выплыла наверх тое, чаго не ведалі вы.

Абапершыся на здаровую руку, Берэнбаўм паспрабаваў яшчэ раз выпрастацца ў сваім крэсле. Ён гаварыў натужна, не дыхаючы ці то ад болю, ці то ад шалу: мы нічога не забываем. Ніколі. Мы заўсёды ведалі, што такое голад і холад, сырыя кватэры, рахіт, беспрацоўе, вайна. Наш універсітэт быў — класавая барацьба. Наша латынь гэта Маркс і Ленін. Наперад і не забываць. Вы забылі. Што ж вы ведаеце.

Нічога мы не ведаем, закрычала Разалінд з такой грымасай, што я сама яе ледзь пазнавала, нічога, бо мы не павінны былі жыць. Вашага ўласнага жыцця вам не хапала, вы былі ўшчэрбныя, вы спажылі таксама і наша жыццё, вы людзеда, рабаўладальнікі з вашым войскам запlechных майстроў.

Я слухала крыкі Разалінд, бачыла, як яна пры гэтым пырскала слінай і біла кулакамі па машынцы. Самае горшае я бачыла ў яе вачах, у якіх адлюстроўвалася ўсё, што толькі яна рабіла: Разалінд перад Берэнбаўмам, кулак занесены для ўдару, другая рука на Берэнбаўмавым горле паміж падбародкам і кадыком. Удар у твар. З рота выпала сківіца. Яна зноў ударыла яго, аж ён упаў з крэсла. Шарсцяны халат расхінуўся на ягоных каленях, і вялае сцягну расцягнулася на падлозе, пад мяккай бялізнай відны вялыя геніталіі. Яна шпыняла яго ў рэбры, у галаву, у яйцы, абедзвюма нагамі скакала на грудную клетку. Ён ужо не варушыўся. Толькі калі кроў пацякла з вушэй, яна стомленая перастала.

Берэнбаўм абаперся на крэсла за машынкай адзінай жывой у яго і асуджанай на вечнае дыржанне рукою. Вы вораг, прашаптаў ён.

Хоць яны цяпер маўчалі, паміж абаімі завісла пагроза. Толькі Разалінд, здавалася, ведала, што павінна было адбыцца. Строга зірнула на разгромленага Берэнбаўма. Ён павольна падняў галаву, і тады нават я разгледзела смяротны страх на ягоным твары. Паўраззяўленым ротам ён задышліва хапаў паветра. Здаровая рука сутаргава дрыжала на ягоных грудзях, там, дзе дыханне канчалася хрыпнем. Другая рука хапала, шукаючы апоры, пустату. Разалінд глядзела на працягнутую да яе руку, глядзела на паміраючага Берэнбаўма і чакала ягонай смерці. Калі я нарэшце зразумела, што яна пальцам не варухне, каб памагчы яму і ўратаваць яго, я зноў здабыла свой голас.

Ахмістрыня ведала, дзе ляжала пушачка з нітрагліцэрынавымі капсуламі. Я званіла па ўрача скорай дапамогі. Берэнбаўма даставілі ў бальніцу. Пасля гэтага я бачыла яго ўсяго адзін раз.

* * *

Мяне забівае, што я магу радавацца, калі іншыя паміраюць. Другі раз іду за труною і развітваюся без смутку. У Ф. трыццацідвухгадовы рабочы-падсобнік задушыў сваю навесту за тое, што яна кінула яго. Што яна будзе жыць далей, не кахаючы яго, — гэтага ён не мог вынесці. Ён сцёр яе нелюбоў, як памылку у камп'ютары, адключыўшы ад энергіі саму жанчыну. Берэнбаўмаву пад'язычную

костку я шукала толькі вачыма. Я не накладвала рук на ягоную глотку, не ціснула вялікім пальцам на ягонае горла, гэтага я не рабіла. Але як той падсобнік з Ф., адзіным выйсцем я лічыла смерць Берэнбаўма. Чаму падсобнік з Ф. не пашукаў сабе іншай жанчыны і не забыў з ёю нанесенай яму крыўды. Што звязвала яго з ягонай нарачонай, якая больш не захацела мець яго ў сваім жыцці. Чаму я не пайшла сваёй ўласнай дарогай, не вучылася ў Тэклі Фляйшэр фартэпіянай ігры, не пачала, нарэшце, перакладаць рэчытатывы з „Дона Джывані”. Чаму не падключылася да адказу, які я падазрвала за Толеравым пытаннем: так, дзейны павінен стаць вінаватым, заўсёды і заўсёды, альбо, калі ён не хоча рабіцца вінаватым, сканаць. Нібы я толькі таго і шукала: маёй віны. Быць чым хоч, толькі не ахвярай. Гэта ведаў і Герберт Берэнбаўм, рабочы з Рура: чым і кім хоч, толькі не рабіцца больш ахвярай.

Цяпер толькі, у перадапошнім радзе, я пазнала ахмістрыню. Пад вузкім чорным паліто папераменна падымаюцца і апускаюцца яе шырокія клубы. Клыбаватая хада яе і, у параўнанні з масіўным тулавам, тонкія, жылістыя ногі нагадваюць у ёй вярблюда. У замерзлых да чырвані руках яна трымае невялікі букецік гваздікоў і насавачку, якою сюд-туд падцірае вочы. Фраў Карл з тых людзей, якія пра сябе саміх гавораць, як пра маленькія маякі: я толькі маленькае свяцельца. Фраў Карл паставіла сваё маленькае свяцельца на службу прафесару, якога яна лічыла святлом вялікім. Я падазраю, што фраў Карл не лічыць сабе за пахібу быць ахвярай. Гэтым яна адрозніваецца ад Берэнбаўма і мяне. Павінны ж быць і маленькія людзі, кажа яна, і праца не ганьбіць. Раней, калі фраў Карл была маладзейшая, яна некалькі гадоў працавала наглядчыцай у жаночай турме. Гэта не заўсёды было хараша, сказала яна, калі я аднаго разу з ёю на кухні чакала Берэнбаўма.

Пакуль яна трымала руку Берэнбаму і пры гэтым няспынна гаварыла яму: толькі спакойна, урач скоро будзе, толькі спакойна, яна некалькі разоў з нянавісцю зірнула на мяне, забойцу яе гаспадара. Я ж ёй казалася, каб сёння не прыходзіла, шыпела яна, калі Берэнбаўма выносілі на насілках у машыну хуткай дапамогі. Цяпер ідзіце сабе, геру маёру не канечне з вамі бачыцца. І з плачам пабегла ў дом.

Я чулася хвораі, мой лоб быў гарачы, у мяне ляскаталі зубы. Я легла ў ложкак. І як толькі заплюшчыла вочы, убачыла паўжывога Берэнбаўма, які працягвай да мяне руку. Ён шчэрыў зубы, рыхтык як мой бацька, калі языком высмоктаў зубы на ніжняй сківіцы. Я склала рукі пад коўдрай і малілася, каб ён не паміраў, бо я яго не забівала б. Я малілася, як малілася дзіцем, калі суседскія дзеці потайкам бралі мяне ў нядзельную школку: мілы Божа, зрабі...

Я магла б і не пытацца ў яго. Магла б і не пытацца ў яго? Яму было семдзесят восем. У яго было хворае сэрца.

Калі яму было пяцьдзесят пяць і ён быў у здароўі, ён выдаў Графа паліцыі бяспекі. Ніхто тады не адважыўся б спытацца, паводле якога такога права людзі, падобныя да яго, пасылаюць другіх людзей за краты. А цяпер ён хаваецца за сваю нямогласць. Мае зубы стукаталі. Зрабі так, каб ён не памёр, мілы Божа. Я не павінна была б яго так ненавідзець.

Увечары прыйшла Тэкля і згатавала фенхельную гарбату з чабаровым сіропам. Так і мама заўсёды рабіла, калі ў мяне была гарачка, фенхельная гарбата з чабаровым сіропам і халодны кампрэс на лыткі, казалася яна і абвязвала мне ногі мокрывымі хусткамі.

Калі ён памрэ, вінаватая буду я, сказала я.

Глупства, сказала Тэкля. Яна загарнула мяне ў коўдру, як мумію. Цяпер ты прапацееш. Калі хто-небудзь у сваім жыцці робіць рэчы, сказала яна і павалілася на ложкак у маіх нагах, калі хто робіць страшныя рэчы, што аж памірае, бо ў яго тады спытаюцца, ці вінаваты ён сам. Яна выцягнула ногі на ложкак і так шырока адкінулася назад, што праз верхнюю траціну адчыненага акна магла ўбачыць першыя паверхі дома насупраць, дзе жыла дачка гера Солава.

Раскажы мне пра яго, сказала я.

Праўда? усклікнула Тэкля і пляснула рукамі. Толькі ўчора яны сустрэліся б, у

адзінаццаць гадзін каля алтара Пергамон, нібы выпадкова. Усярэдзіне многіх цудоўнасцяў абышлі б яны вакол, як у абернутым свеце. Пасля гер Солаў вывеў бы яе ў рэстаран „Масква”. Ён, сказала Тэкля, ніколі не мог бы ніколі зрабіць нечагась падобнага, як Берэнбаўм, гэта яна ведае дакладна.

Так, сказала я, яле я спаткала Берэнбаўма, а ты гера Солава; я баюся, гэта было не выпадкова.

Тэкля засталася, пакуль я не заснула.

* * *

Насільшчыкі асцярожна на паясах апускаюць труну ў магілу. Міхаэль Берэнбаўм, яго жонка, сын і пядбараддзе стаяць поплич, за два метры ад магілы. Пазней, калі падышла мая чарга кінуць у магілу тры жмені зямлі на Берэнбаўмаву труну, я прайду каля іх. Я працягну руку, баючыся, каб ніхто не схапіў яе, і мушу буду сказаць: шчыра спагадаю. Я ўсё яшчэ нявыкрытая стаю за чорнымі спінамі, якія адзін за адным падыходзяць да магілы, дзе могількавы службовец парупіўся пакінуць паміж вянкамі і букетамі лапкі месца на пару ног, каб стаць. Тройчы бярэ кожны з іх металічны шуфлік і кідае сырую зямлю ў яму. З праху ты прыйшоў, у прах ты і вернешся. Гулка падае зямля на драўлянае века дамавіны. Я тут, каб пачуць гэты стук.

Ахмістрыня выпускае з рук у магілу свой букецік гваздзікоў. Бяссіла падымае сваю скасцянелую руку, павольна растуляе жменю, якую яшчэ колькі імгненняў трымае ў паветры з растапыранымі пальцамі, як бы з апошнім прывітаннем свайму гаспадару; элегічны жэст, якія яна падгледзела ў кіно. Кідаючы зямлю, яна ўсхліпвае ў хустачку. Я не магу пазнаць, ці шчыра яна смуткуе, ці проста думае, што завінавацілася яму гэтага доказу вернасці. Яна, поўная спачування, паціскае руку Міхаэлю Берэнбаўму, ягонай жонцы, хлопчыка абдымае. Перад мною яшчэ пяць чорных спін, я зноў апошняя. Ахмістрыня становіцца на прыстойнай дастанцы за сямействам. Цяпер яна пазнае мяне. Я гляджу на яе, каб яна пра гэтае імгненне магла сказаць: я думала, мяне лясне ўдар. Фрэзіі падаюць паміж труною і свежа выскабленай сцяной магілы. Пад разбённым векам труны, у якой сярод шаўковых падушак у галубіна-блакітным гарнітуры ляжыць Берэнбаўм. Я забараняю сабе думаць пра Берэнбаўмаву руку. Усё мінула. Я бяру халодны пясок. Той кінуў бы першы ... камень. Пясок паміж пальцамі струменіцца на труну. Усё прайшло. Паварочваюся, стаю якраз перад імі ўсімі, і ўсе яны глядзяць на мяне. І вочы Міхаэля Берэнбаўма з матавым шкляным бляскам глядзяць на мяне. Перш чым я праходжу да яго тры крокі і працягваю яму руку, ён адварочваецца. Мне адлегла. Я соваю рукі ў кішэні, кідаю скамячаную газету на кучу старога смецця ад вянкаў за букавай агароджай. Маленькімі групкамі засмучэнцы ідуць да галоўнага выхаду. Толькі ахмістрыня ідзе адная. Я трымаю дыстанцыю. Ахмістрыня нахіляецца, папраўляе шнуроўку, бачыць каля сябе мае ногі, выпростаецца, вострымі губкамі плюе ў пясок. Вы бессаромная асоба, кажа яна. І гэта яна, вядома, выгледзела з нейкага фільма. І пасля спехам далучаецца да ўсіх.

Я іду павольна, даю сабе столькі адлегласці паміж чорнымі спінамі і сабою, што ўжо магу чуць свае крокі. Усё яшчэ холадна. Неба вісіць над магіламі нерухома і шэра, як закураная столь. Нічога не здараецца. Чаму гэта праклятае неба не асунецца, не абрыне вадаспаду альбо сонечнага жару, каб высмаліў усё дачыста, альбо якую хоць якую навальніцу, як ў вясельны дзень Тэклі. Берэнбаўм мёртвы, пахаваны. І ўсё, як і раней. Паслязаўтра дзень пасля смерці Берэнбаўма. Калі гэта паслязаўтра? Заўтра, заўчора, паслязаўтра? Паслязаўтра, яно ці ўжо было, а я не заўважыла?

Калі мне было дваццаць адзін, я першы раз ездзіла за граніцу. У вечаровым сонцы я стаяла на Пражскім Карлавым мосце і чакала нечагась пачварнага, нечагась, чаго я не магла б даведацца, не будучы тут. Але я не магла нічога

даведацца. Як зачараваная слухала я чужую мову, якое не разумела, глядзела на пражскую Малу Страну з яе вузкімі, неразбуранымі вулкамі і не адчувала нічога акрамя бязраднага расчаравання. Мая душа, здавалася, была занадта малая, каб дапусціць цуд, якога я чакала, што ўсё застанецца на векі вечныя, што я ніколі не перажыву таго, чаго так прагну, пакуль я сама тут. Я плюнула ў Влтаву і паднялася ў Градчаны. Многа пазней ужо я адкрыла ў сваіх успамінах гэтыя мінуты на Карлавым мосце і свой пагляд з замка на дахі Прагі, якія ў познім вечаровым сонцы блішчалі так залаціста, як пра іх і гаварылі. Але найперш я ўспомніла пра бянтэжлівае пачуццё, што не належу да гэтага, да прыгожага чмуру заганіцы. Гэта сышло мне, як тым братам, якія па запавеце свайго паміраючага бацькі абкапалі цэлы вінаграднік, каб знайсці схаваны скарб, і, не знайшоўшы ні золата, ні каштоўных камянёў, скардзіліся на бяссэнсавасць сваіх намогаў і на шкадліўца-бацьку. А налета, братам адкрылася ісціна: напярочаны ў тастаманце скарб абярнуўся звышбагатым ураджаем вінаграду на перакапанай імі зямлі.

Людзі тым часам выйшлі праз каменную браму на вуліцу. Толькі калі ўжо аўтобус адышоў ад брамы ў бок горада і я магла быць спакойная, што не апынуся сярод Берэнбаўмавых жалобнікаў на прыпынку, я пайшла шпарчэй. Дома я нап'юся гарачага чаю, можа, паслухаю „Дона Джывані”, пазней, калі мае рукі зноў сагрэюцца, пайграю гамы.

Выйшаўшы на вуліцу, бачу на паркавай плошчы кармазынава-чырвонае аўто Міхаэля Берэнбаўма, які ў гэты самы момант адчыняе дзверцы машыны і выходзіць. Ён ідзе на мяне. Ва ўніформе ў яго раптам твар вайскоўца, не твар таго святара ці паталага. І сама хада неякая іншая, салдацкая. У руках ён трымае загорнуты ў газету пакунак. Тут, кажа ён, апынуўшыся каля мяне, ён хацеў, каб Вы гэта атрымалі. Голас ягоны не выдаў, ці ўхваляе ён бацькаву волю. Я ведаю, што ў пакеце. Мне гэта не трэба, не хачу. Не хачу больш з гэтым мець нічога супольнага. Але бяру.

Я ўсё яшчэ стаю перад могілкамі, калі кармазынава-чырвонае аўто знікае за паваротам, трымаючы ў руках пакунак, загорнуты ў газету, як фунт селядцоў. Я не буду разгортваць. Я выкіну гэта ў бліжэйшую урну са смеццем. Я пахаваю гэта у гарах папер на ніжняй паліцы свайго кніжнага стэлажа. Ні ў якім разе не разгарну.